polski gen wolności

150 lat walk
o Niepodległość
(1768–1918)

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

J. Malczewski, *Melancholia. Prolog. Widzenie. Wiek ostatni w Polsce*, 1894, Muzeum Narodowe w Poznaniu, własność Fundacji im. Raczyńskich przy Muzeum Narodowym w Poznaniu

Autorzy wystawy:
Mateusz Lipko, dr Jakub M. Pawłowski, dr Ewa Pejaś, Michał Ruczyński

Koncepcja wystawy:
dr Paweł Skubisz, prof. dr hab. Włodzimierz Suleja

Współpraca:
Krzysztof Męciński, Magdalena Ruczyńska

Recenzenci:
Katarzyna Hudzicka-Chochorowska, prof. dr hab. Krzysztof Kawalec

Redakcja:
Grażyna Waluga

Korekta:
dr Magdalena Baj

Projekt graficzny:
Krzysztof Drumiński, Jakub Walkowicz (2code.pl)

Opracowanie map:
Kamila Łucjan

Ikonografia wykorzystana na wystawie pochodzi ze zbiorów następujących instytucji:
Biblioteka Narodowa • Biblioteka Kongresu • Filmoteka Narodowa • Muzeum Historyczne Miasta Krakowa • Muzeum im. Kazimierza Pułaskiego w Warce • Muzeum Narodowe w Kielcach • Muzeum Narodowe w Krakowie • Muzeum Narodowe w Poznaniu • Muzeum Narodowe w Warszawie • Muzeum Narodowe we Wrocławiu • Muzeum Okręgowe w Bielsku-Białej • Muzeum Okręgowe w Tarnowie • Muzeum Okręgowe w Toruniu • Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie • Muzeum Sztuki w Łodzi • Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu • Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie • Muzeum Zamku Królewskiego w Warszawie • Narodowe Archiwum Cyfrowe • Polska Akademia Nauk

„Choć naszą przyszłość cofnęli wstecz..."

W 1795 r. nastąpił kres istnienia I Rzeczypospolitej. Państwa potężnego od czasów dynastii jagiellońskiej, gromiącego Moskwę, Szwedów i Turków, aż po wspaniałe wiedeńskie zwycięstwo króla Jana III. Z biegiem czasu kraj nasz coraz bardziej słabł wewnętrznie, a jego władcy i politycy nie byli zdolni do przeprowadzenia potrzebnych reform, m.in. z powodu liberum veto i walki magnackich frakcji.

W pierwszej połowie XVIII w. Rzeczpospolita przestała być europejskim mocarstwem, stając się areną walk prowadzonych przez państwa ościenne. Ostatecznie Rosja, Prusy i Austria doprowadziły, poprzez rozbiory, do wymazania Polski z mapy Europy na 123 lata.

Rozległe terytorium Rzeczypospolitej, ciągnące się od Warty po Dniepr, zamieszkiwał naród wyjątkowo ceniący sobie wolność, choć w sensie politycznym do narodu zaliczano tylko przedstawicieli stanu szlacheckiego, w obrębie którego znajdowali się zarówno bogaci magnaci, średniozamożni właściciele jednej czy kilku wsi, jak i szlachta zaściankowa. W sumie był to co dziesiąty mieszkaniec Rzeczypospolitej. Jednak w wielonarodowym państwie, jakim była Rzeczpospolita Obojga Narodów, dominował liczebnie kresowy chłop, nieznający języka polskiego. Dlatego do walki o wolność stawał w pierwszym rzędzie szlachcic. Dopiero w XIX w. przyłączał się do niego polski chłop, a od drugiej połowy tego stulecia również robotnik.

Walkę kilku pokoleń Polaków rozpoczęli konfederaci barscy, którzy jako pierwsi sprzeciwili się wtrącaniu się Rosjan w politykę wewnętrzną I Rzeczypospolitej. Kolejne narodowe insurekcje i czyny zbrojne u boku zmieniających się politycznych sprzymierzeńców, a także trwanie w wierze katolickiej, dbałość język przodków przyniosły – po 150 latach „walk i wyrzeczeń" – upragnioną wolność.

Triumf Polonii

Posługując się terminem „gen wolności”, chcieliśmy uchwycić dynamiczny mechanizm przenoszenia narodowego ducha z pokolenia na pokolenie, wielowiekowego umiłowania wolności, po utracie polskiej państwowości w drugiej połowie XVIII w.

Romantyczny mesjanizm opierał się na podobieństwie losów narodu i Chrystusa, a zrodził się nie tylko z przeświadczenia o niezwykłych cechach tego narodu i jego dziejowej misji, ale przede wszystkim z zakorzenienia w poczuciu bezmiaru krzywd i cierpienia. W tym kontekście biblijne upadki Chrystusa, a ostatecznie także śmierć, tłumaczyć miały tragizm polskich dziejów. Należy przy tym pamiętać, że po każdym upadku Chrystus powstaje, a po jego męce następuje zmartwychwstanie. Biblijny dramatyzm jest o tyle uzasadniony, że w historii nowożytnej całkowity rozbiór państwa był wydarzeniem bezprecedensowym, podobnie jak skala następujących falami represji.

Dramat upadku I Rzeczypospolitej realizował się etapami, ale po każdym akcie następowało niezwykłe odrodzenie się mocy twórczych narodu. Historia 123 lat niewoli to w istocie dzieje nieustającego upadania i podnoszenia się narodowego ducha, pesymizmu graniczącego z rozpaczą i poczuciem końca, przełamywanego przez kolejne zrywy wypełnione entuzjazmem, uniesieniem i siłą.

Przełamywanie momentów krytycznych możliwe było nie tylko dzięki niezwykłym właściwościom samego narodu, ale także dzięki wzmożonej pracy i talentom wybitnych polityków, duchownych, artystów, dowódców, społeczników. To także zasługa utrwalania i przekazywania zespołu kulturowych obrazów, wywołujących szczególnego rodzaju stan uniesienia. Wśród obrazów tych wymienić należy m.in.: wyobrażenia Polonii (uosobienia narodu), wizerunek Kościuszki na krakowskim rynku, rzeź Pragi, atak na Belweder, Sowińskiego w okopach Woli.

Pod koniec XIX w., tuż przed odzyskaniem niepodległości, polskie narodowe imaginarium składało się z setek takich utrwalonych obrazów, które poruszały, organizowały wspólnotę, stymulowały i prowokowały do aktywności. W momencie, w którym naród powinien być już skrajnie wyczerpany i zniechęcony, niejako wbrew logice, wytrącił się z naszej narodowej wyobraźni obraz najszczególniejszy – wizja NIEPODLEGŁEJ.

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ

KONFEDERACJA BARSKA

2

J. Chełmoński, *Kazimierz Pułaski pod Częstochową*, 1875, Muzeum Narodowe w Warszawie

Konfederacja barska stanowiła zbrojne sprzysiężenie szlacheckie, zawiązane 29 lutego 1768 r. w Barze na Podolu z inicjatywy marszałka nadwornego koronnego Jerzego Augusta Mniszcha i biskupa kamienieckiego Adama Stanisława Krasińskiego.

Konfederacja wymierzona była głównie przeciwko dominacji Rosji i królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu (podporządkowanemu carycy Katarzynie II). Miejsce zawiązania spisku ma wymiar symboliczny – Bar był potężną twierdzą i jednym z bastionów starej Rzeczypospolitej.

Konfederaci podjęli bezpośrednią walkę z wojskami rosyjskimi w Rzeczypospolitej, dlatego też ich wystąpienie można uznać za pierwsze polskie powstanie narodowe. Mimo heroicznej obrony, 19 czerwca 1768 r. Rosjanie, przy udziale armii królewskiej pod przywództwem Franciszka Ksawerego Branickiego, zdobyli barską twierdzę.

W dalszym etapie walk przystąpiono do poszukiwania sojuszników przeciw Rosji poza granicami kraju. Z misją dyplomatyczną za granicę wyruszył biskup Krasiński, co zaowocowało militarnym i finansowym wsparciem Francji. Spiskowcy utworzyli wkrótce Radę Generalną Stanów Skonfederowanych (Generalność), która stała się drugą władzą obok królewskiej. Działania zbrojne objęły swym zasięgiem większość terytorium państwa.

W trwających cztery lata walkach pozycja konfederatów sukcesywnie słabła, a przesilenie nastąpiło w listopadzie 1771 r., kiedy konfederaci zdecydowali się na porwanie króla Stanisława Augusta. Ten szaleńczy, zrodzony z bezsilności zamach okazał się daremny i został bezwzględnie wykorzystany przez propagandę wrogich państw, sprawiając, że od konfederatów odwrócili się dotychczasowi sprzymierzeńcy.

Szacuje się, że w walkach po stronie konfederatów udział wzięło nawet 100 tys. ludzi. Stoczono blisko 500 potyczek. Straty po stronie polskiej sięgnąć mogły ok. 60 tys. osób. Po upadku konfederacji w 1772 r. na Sybir zesłano ponad 14 tys. konfederatów, resztę przymusowo wcielono do armii rosyjskiej.

K. Szlegel, *Pułaski w Barze*, data powstania i właściciel obrazu nieznane, domena publiczna

1764
koronacja Stanisława Augusta

1765
otwarcie Teatru Narodowego w Warszawie

1765
założenie Szkoły Rycerskiej

II 1768
zawiązanie konfederacji barskiej

VI 1768
oblężenie Baru

„NIGDY Z KRÓLAMI NIE BĘDZIEM W ALJANSACH”

J. Matejko, *Rejtan – Upadek Polski*, 1866, Zamek Królewski w Warszawie

Pod pretekstem panującej w Polsce anarchii, w sierpniu 1772 r. Rosja, Prusy i Austria zawarły w Petersburgu traktat rozbiorowy, ratyfikowany 30 września 1773 r. w Warszawie przez sejm rozbiorowy.

Nastąpiło to mimo sprzeciwu posła nowogródzkiego Tadeusza Rejtana, który – według tradycji – w dramatycznym geście rozdarł szaty, gdy własnym ciałem zagradzał posłom przejście do sali obrad.

Gest ten jest bardzo mocno nacechowany emocjonalnie. Przykład równie ekspresywny, a także bogaty w odniesienia religijne stanowi tekst *Pieśni konfederatów barskich*. Ujęcia te do dziś są jednymi z symboli polskiego patriotyzmu.

Rzeczpospolita Obojga Narodów

obszar Rzeczpospolitej w latach 1667-1772

Pieśń konfederatów barskich
(ok. 1770, fragment)

(…)
Krzyż mi jest tarczą, a zbawienie łupem,
W marszu zostaję, — choć i padnę trupem.
Nie zważam, bo w boju
Dla duszy pokoju
Szukam w ojczyźnie.

Krew, z ran wylana dla niego zbawienia.
Utwierdza żądze, ukaja pragnienia,
Jako katolika
Wskroś serce przenika,
Prawego w wierze.
(…)

Pieśń konfederatów
(J. Słowacki, *Ksiądz Marek*, 1843, akt I, fragment)

Nigdy z królami nie będziem w aljansach,
Nigdy przed mocą nie ugniemy szyi;
Bo u Chrystusa my na ordynansach –
Słudzy Maryi!

Więc choć się spęka świat, i zadrży słońce,
Chociaż się chmury i morza nasrożą;
Choćby na smokach wojska latające,
Nas nie zatrwożą.
(…)

Ryngraf oraz krzyż Konfederatów barskich zawierające wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej, fot. Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie

1769
powołanie Generalności

1770
władze konfederacji ogłaszają detronizację monarchy i bezkrólewie

1771
nieudana próba porwania króla Stanisława Augusta

1772
I rozbiór Polski

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

MAREK JANDOŁOWICZ

(1713–1799)

Jeden z inspiratorów, uczestnik i kaznodzieja konfederacji barskiej, znany jako ksiądz Marek. Do zakonu karmelitów wstąpił w 1734 r., święcenia kapłańskie przyjął w 1740 r. Od 1759 r. był superiorem (przeorem) klasztoru karmelitów w Barze na Podolu. Zyskał opinię cudotwórcy.

Przed zawiązaniem konfederacji barskiej współpracował z Józefem Pułaskim i swymi mowami budził wśród okolicznej szlachty uczucia patriotyczne i religijne. Posiadał zdolności oratorskie i charyzmę. W czasie szturmu wojsk rosyjskich na Bar w czerwcu 1768 r. zagrzewał konfederatów do walki i wytrwania. Po upadku twierdzy schronił się w pobliskiej wsi, gdzie został pojmany przez kozaków. W więzieniu w Kijowie przebywał prawie sześć lat w całkowitej izolacji, w ciasnej i ciemnej celi.

Po uwolnieniu w 1774 r. cieszył się wielką estymą wśród lokalnej społeczności. W latach 1777–1783 ponownie pełnił funkcję przeora w Barze. Ostatnie lata spędził w Berezówce pod Lubarem, gdzie zmarł. Pozostawił po sobie sporo listów. Tradycja przypisuje mu także autorstwo kilku modlitw konfederackich i tzw. *Wieszczby dla Polski (Proroctwa ks. Marka)*. Oddziaływał na wyobraźnię twórców polskiego romantyzmu. Najważniejszą jego kreację stworzył Juliusz Słowacki w dramacie mistycznym *Ksiądz Marek*.

Fot. Internetowy Polski Słownik Biograficzny

MICHAŁ PAC

(1730–1787)

Poseł na sejmy, przeciwnik króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, uczestnik konfederacji radomskiej utworzonej w celu zachowania dotychczasowego ustroju Rzeczypospolitej.

Do konfederacji barskiej, zawiązanej w lutym 1768 r., przystąpił w październiku, organizując konfederację w województwie nowogrodzkim i stając na czele oddziału zbrojnego. W następnym roku został marszałkiem generalnym litewskim konfederacji barskiej. W zastępstwie Michała Krasińskiego przewodził najwyższej władzy konfederacji barskiej – Generalności. Był wtajemniczony w zakończony niepowodzeniem plan porwania króla Stanisława Augusta w listopadzie 1771 r.

Po upadku konfederacji barskiej do końca życia przebywał na emigracji. W kwietniu 1773 r. w Augsburgu ogłosił wraz z Michałem Krasińskim manifest przeciwko rozbiorowi Polski.

Fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

JÓZEF PUŁASKI

(1704–1769)

Poseł na sejm, inicjator konfederacji barskiej. Był najbardziej cenionym w kraju palestrantem przy Trybunale Koronnym w Piotrkowie. Przeciwstawił się pogróżkom rosyjskiego posła Nikołaja Repnina, grożącego interwencją 50 tys. żołnierzy rosyjskich, słowami: „Niech stanie sto tysięcy, naród wolny krew przeleje".

Został jednogłośnie wybrany na marszałka związku wojennego konfederacji barskiej. Zbierał fundusze na działania konfederatów i organizował zaciągi chorągwi. Przygotował i rozsyłał uniwersały do narodu, wzywające do obrony ojczyzny. Ideały konfederatów przedstawiał również na zagranicznych dworach oraz papieżowi.

Był organizatorem obrony Baru. Po zdobyciu twierdzy przez Rosjan uszedł wraz z innymi konfederatami na Wołoszczyznę. Tam został oskarżony przez współtowarzyszy o nieposłuszeństwo i zdradę, a następnie pozbawiony władzy i wtrącony do więzienia w Jassach, gdzie zmarł (najprawdopodobniej w wyniku epidemii).

Fot. Internetowy Polski Słownik Biograficzny

KAZIMIERZ PUŁASKI

(1745–1779)

Jeden z dowódców konfederacji barskiej i jej marszałek, generał i bohater wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych, wolnomularz.

W 1764 r. wraz z ojcem i braćmi podpisał elekcję Stanisława Augusta Poniatowskiego. Wtajemniczony w przygotowania do konfederacji barskiej, zbroił oddziały na Podolu i Wołyniu. Był sygnatariuszem aktu założenia konfederacji barskiej. W 1769 r. bronił Okopów Świętej Trójcy przed przeważającymi siłami armii rosyjskiej. Uczestniczył w heroicznej obronie Jasnej Góry, która zakończyła się zwycięstwem konfederatów. Zaakceptował zakończony niepowodzeniem plan porwania króla Stanisława Augusta. Został zaocznie skazany na karę śmierci przez sąd sejmowy za próbę królobójstwa.

Po upadku konfederacji udał się na emigrację. Trafił do Stanów Zjednoczonych Ameryki, gdzie w randze generała brygady Armii Kontynentalnej walczył w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych. 15 września 1777 r. awansowany do stopnia generała brygady za brawurową akcję osłony odwrotu Jerzego Waszyngtona.

Zmarł 11 października 1779 w wyniku ran odniesionych w czasie szturmu na Savannah. Uznany za bohatera narodowego Stanów Zjednoczonych.

Fot. Muzeum im. Kazimierza Pułaskiego w Warce

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

PIERWSZA KONSTYTUCJA W EUROPIE

J.P. Norblin, *Zaprzysiężenie Konstytucji 3 maja 1791*, Biblioteka Narodowa

„Witaj majowa jutrzenko, / Świeć naszej polskiej krainie, / Uczcimy ciebie piosenką, / Która w całej Polsce słynie. / Witaj maj, piękny maj, / U Polaków błogi raj" – tak w okresie powstania listopadowego (1830–1831) opisywano polski maj 1791 r.

Trudno o lepszą puentę dla panującej wówczas atmosfery. Jutrzenka, raj – wyrażają entuzjazm i podziw. Późniejsze pokolenia wierzyły, iż naród, który pomimo stopniowej utraty państwowości zdobywa się na trud uchwalenia pierwszej w Europie i drugiej na świecie konstytucji, w końcu siłą oręża i ducha powróci do stanu pełnej wolności.

Po I rozbiorze Polski stało się jasne, że Rzeczpospolita w swojej dawnej postaci nie przetrwa we wrogim otoczeniu trzech agresywnych mocarstw. Jedyną szansą na ratunek było skoncentrowanie wysiłku na przeprowadzeniu zmian ustrojowych. Konstytucja 3 Maja, uchwalona na Sejmie Czteroletnim, zwanym Wielkim (1788–1792) w 1791 r., pokazała rozmiar naszych narodowych aspiracji i marzeń. Dowiodła też, że naród polski przynależy do awangardy przemian wolnościowych na świecie.

Ojcami konstytucji byli m.in. Ignacy Potocki, Hugo Kołłątaj, Stanisław Małachowski oraz król Stanisław August. Ustawa zasadnicza wprowadziła trójpodział władzy na: ustawodawczą (sejm i senat), wykonawczą (król i Straż Praw) oraz sądowniczą. Znosiła liberum veto, konfederacje i elekcyjność tronu. Przyznawała nowe prawa stanowi mieszczańskiemu.

Przeciwko reformom wystąpiła część magnaterii, niezadowolona z utraty dominującej pozycji. Posługując się fałszywym argumentem obrony wolności, przedstawiciele magnatów zawiązali w 1792 r. w Petersburgu konfederację targowicką i zwrócili się do carycy Katarzyny II z prośbą o interwencję. Z inwazją armii rosyjskiej walkę podjęło wojsko polskie, dowodzone przez ks. Józefa Poniatowskiego i Tadeusza Kościuszkę. Ostatecznie zbrojna przewaga wroga i chwiejna postawa polskiego monarchy doprowadziły do zniweczenia reform. II rozbiór Polski przeprowadzony przez Rosję i Prusy (23 I 1793) stał się kolejnym aktem w dramacie narodu polskiego.

B. Belotto, *Krakowskie Przedmieście od strony Nowego Światu*, 1778, Zamek Królewski w Warszawie

1773
założenie Komisji Edukacji Narodowej

1775
powołanie Rady Nieustającej

1779
śmierć Kazimierza Pułaskiego w bitwie pod Savannah

1788
początek obrad Sejmu Wielkiego

WITAJ MAJ!

Radość i duma, a nawet patriotyczne uniesienie, towarzyszące uchwaleniu Konstytucji 3 Maja odbiły się szerokim echem także w kulturze polskiej – możemy nawet mówić o swoistym „micie Konstytucji 3 Maja”.

F. Smuglewicz, *Grób ojczyzny*, 1794, Muzeum Narodowe we Wrocławiu. Artysta powiela ujęcie stworzone przez M. Stachowicza, ukazujące Tadeusza Kościuszkę jako jedynego, który może uratować stojącą na grobem Polonię przed ostatecznym upadkiem, śmiercią

Powstała w 1791 r. akwaforta *Alegoria Wolności* przedstawia radosną młodą kobietę triumfującą nad leżącą na ziemi postacią, obok której znajdują się kajdany. Nabita na lancę czapka frygijska, górująca nad obrazem, symbolizuje wolność. Obraz wyraża stan ducha Polaków przed II rozbiorem Polski.

W uchwaleniu drugiej na świecie ustawy zasadniczej brało udział wielu ludzi kultury, którzy weszli także do stronnictwa politycznego – Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej – propagującego reformy ustrojowe, np. Hugo Kołłątaj, Joachim Chreptowicz, Julian Ursyn Niemcewicz. Dramat Niemcewicza *Powrót posła* (1790) stanowi odpowiedź na sytuację polityczną w kraju.

K.M. Gröll, *Alegoria Wolności*, rycina wg wzoru Franciszka Smuglewicza. Winieta na karcie tytułowej Diariusza Sejmu z 1789 r., Biblioteka Narodowa

Niemcewicz jest także autorem politycznych bajek, błyskotliwie komentujących atmosferę Sejmu Czteroletniego. Tworzył także paszkwile na konfederację targowicką.

„Idea 3 Maja”, uosabiająca polski „gen wolności”, oddziaływała na kolejne pokolenia Polaków. Znamienne jest przy tym, iż tekst słynnego *Mazurka 3-go Maja* (autorstwa Rajnolda Suchodolskiego) powstał w czasie powstania listopadowego, co dowodzi, iż marzenia i ambicje XVIII-wiecznych patriotów aktualizowały się także w warunkach XIX w. Po upadku powstania, Ryszard Wagner, wykorzystując powyższy utwór, tworzy słynną uwerturę *Polonia* – „gen wolności” przekazywany jest dalej.

W kraju i na emigracji powstają towarzystwa, związki, w nazwie eksponujące datę konstytucji. Także sam dzień 3 maja obierany był nierzadko jako data uroczystości i manifestacji narodowych. Nawet słynny spisek filomacki, stanowiący kanwę części III Mickiewiczowskich *Dziadów*, posiada ważki epizod łączący go z rokiem 1791 – bezpośrednim powodem zatrzymania pierwszej grupy studentów i uczniów było umieszczenie w gimnazjum wileńskim tablicy ku czci Konstytucji 3 Maja.

1789
„czarna procesja” w Warszawie

1791
uchwalenie Konstytucji 3 Maja

1792
zakończenie obrad Sejmu Wielkiego

1792
zawiązanie konfederacji targowickiej

1793
II rozbiór Polski

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

JULIAN URSYN NIEMCEWICZ

(1757–1841)

Poeta, satyryk, polityk, publicysta, działacz społeczny. Absolwent Szkoły Rycerskiej w Warszawie. Autor dramatu *Powrót posła* (1790).

Dzięki stypendium ufundowanemu przez Adama Kazimierza Czartoryskiego udał się w podróż po Europie (zwiedził m.in. Włochy, Paryż, Londyn i Amsterdam). W latach 1791–1792 członek Komisji Edukacji Narodowej, poseł inflancki na Sejm Czteroletni, współtwórca Konstytucji 3 Maja.

Adiutant i sekretarz Tadeusza Kościuszki podczas insurekcji 1794 r. Po bitwie pod Maciejowicami ranny, wzięty do niewoli i osadzony w twierdzy Pietropawłowskiej w Petersburgu, skąd został uwolniony przez cara Pawła I w 1796 r.

W Księstwie Warszawskim i Królestwie Kongresowym sekretarz senatu. Uczestnik powstania listopadowego, pracował dla rządu powstańczego, po jego upadku przebywał w Paryżu – związany z Hotelem Lambert. Zmarł w Paryżu, pochowany na cmentarzu Les Champeaux w Montmorency.

Fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

HUGO KOŁŁĄTAJ

(1750–1812)

Katolicki duchowny, pisarz, publicysta, polityk. Uczestniczył w pracach Komisji Edukacji Narodowej, która przeprowadziła reformę szkolnictwa z myślą o kształceniu nowego pokolenia Polaków, świadomych obywatelskich obowiązków.

Był inicjatorem tzw. Kuźnicy Kołłątajowskiej, skupiającej grono literatów oddziałujących na opinię publiczną w duchu reformatorskim. W rozprawie *Do Stanisława Małachowskiego... Anonima listów kilka* domagał się m.in. zniesienia liberum veto, wprowadzenia dziedziczności tronu i zniesienia pańszczyzny na rzecz czynszu.

Współautor Konstytucji 3 Maja. Brał udział w przygotowaniach do powstania kościuszkowskiego, kierował Wydziałem Skarbu w powstańczym rządzie. W latach 1794–1802 więziony przez Austriaków. Współtwórca Liceum Krzemienieckiego w 1805 r. Zmarł w Warszawie, został pochowany na cmentarzu Powązkowskim, a jego serce złożono obok grobu matki w rodzinnej wsi Wiśniowa.

Fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

IGNACY POTOCKI

(1750–1809)

Jeden z przywódców obozu reform. Działacz Komisji Edukacji Narodowej, z której ramienia przygotował projekt reformy szkolnictwa średniego. Projektodawca i przewodniczący Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych – instytucji zajmującej się opracowywaniem nowych programów szkolnych i podręczników. Poseł na Sejm Wielki i współautor Konstytucji 3 Maja. Minister policji w Straży Praw (rządzie ustanowionym przez Konstytucję 3 Maja).

Uczestniczył w przygotowaniach do wybuchu powstania kościuszkowskiego, a następnie zasiadł w powstańczym rządzie jako minister spraw zagranicznych. Po upadku powstania więziony w Petersburgu do 1796 r.

Zmarł w Wiedniu, w czasie misji dyplomatycznej do Napoleona w sprawie o przyłączenie Galicji do Księstwa Warszawskiego. Pochowany w Wilanowie. Autor dzieła *O ustanowieniu i upadku Konstytucji 3 Maja*.

Fot. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie

STANISŁAW MAŁACHOWSKI

(1736–1809)

Marszałek Sejmu Wielkiego (1788–1792), zwolennik reformy ustroju Rzeczypospolitej. Przychylny postulatom mieszczaństwa, w kwietniu 1791 r. wprowadził pod obrady ustawę o miastach królewskich.

Współautor Konstytucji 3 Maja, przeprowadził jej uchwalenie na sesji sejmowej. W lipcu 1792 r. opowiedział się przeciwko przystąpieniu króla do Targowicy i za kontynuowaniem wojny z Rosją. Odmówił udziału w powstaniu kościuszkowskim, w którego powodzenie nie wierzył.

Po wkroczeniu wojsk francuskich na ziemie polskie nadzieję na odbudowę Polski związał z Napoleonem. W 1807 r. pełnił funkcję prezesa Komisji Rządzącej, na następnie prezesa powołanej na jej miejsce Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego. W grudniu 1807 r. otrzymał godność prezesa senatu i tytuł pierwszego wojewody Księstwa Warszawskiego.

Fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

INSUREKCJA KOŚCIUSZKOWSKA

4

Zaprawiony w walce z Rosjanami i Targowicą Tadeusz Kościuszko, doświadczony oficer (także w stopniu generała armii amerykańskiej) i niepozbawiony talentów polityk, wykorzystując nastroje społeczne, stanął na czele zrywu nazwanego insurekcją.

W. Kossak, *Jan Kiliński prowadzi jeńców rosyjskich przez ulice Warszawy*, 1908, Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu

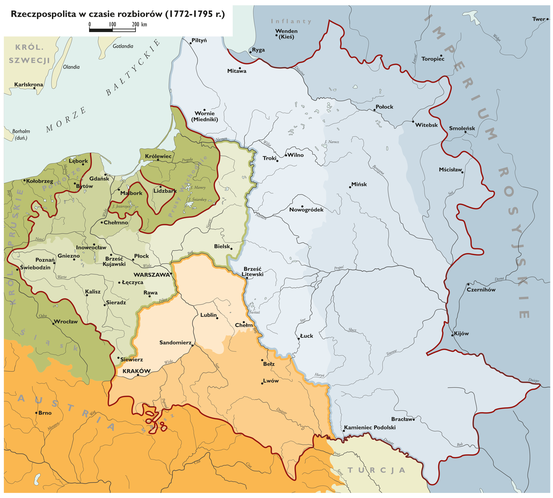

24 marca 1794 r. na krakowskim rynku Kościuszko złożył uroczystą przysięgę. Jako Najwyższy Naczelnik powstania zapowiedział podjęcie walki „dla obrony całości granic, odzyskania samowładności narodu i ugruntowania powszechnej wolności". Hasłami insurekcji stały się: „Wolność, Całość, Niepodległość". W sensie formalnym Kościuszko był pierwszą niekoronowaną głową państwa polskiego. Uroczystość na krakowskim rynku stała się zdemokratyzowaną wersją wawelskiej koronacji monarchów.

Choć do czasów uchwalenia Konstytucji 3 Maja suwerenem była w istocie wyłącznie polska szlachta, do insurekcji kościuszkowskiej przystąpiły wszystkie stany, w tym chłopi, którzy przesądzili o zwycięstwie w bitwie pod Racławicami (4 IV). Noszący się „z chłopska" Naczelnik doceniał ich rolę, a wydany przez niego 7 maja 1794 r. pod Połańcem uniwersał przyniósł chłopom obniżenie pańszczyzny i wolność osobistą. Mieszczanie z kolei mieli decydujący wkład w wygnanie wojsk rosyjskich z Warszawy w kwietniu 1792 r. (bohaterem wydarzeń stał się warszawski szewc Jan Kiliński).

O klęsce powstania przesądziła przewaga militarna wroga. 16 maja 1794 r. Rosję wsparły Prusy i od tego momentu insurekcja miała już dwóch przeciwników. Choć walki trwały jeszcze kilka miesięcy, ostateczna klęska była nieunikniona. Sam Kościuszko trafił do rosyjskiej niewoli. Na zesłanie skazano też wielu szeregowych powstańców. Dokonana przez carskie wojska rzeź ludności na warszawskiej Pradze stała się jednym z symboli polskiej martyrologii. 3 stycznia 1795 r. Rosja i Austria podpisały konwencję o III rozbiorze Polski (Prusy przyłączyły się do niej 24 października). 25 listopada 1795 r. abdykował polski król Stanisław August. Istniejące od X w. państwo polskie zniknęło z mapy Europy.

A. Orłowski, *Rzeź Pragi*, ok. 1800, Muzeum Narodowe w Krakowie / Muzeum Książąt Czartoryskich

12 III 1794
bunt gen. Madalińskiego

24 III 1794
przysięga Kościuszki na rynku w Krakowie

4 IV 1794
bitwa pod Racławicami

17 IV 1794
insurekcja warszawska Jana Kilińskiego

7 V 1794
ogłoszenie uniwersału połanieckiego

NACZELNIK

J. Styka, *Polonia*, 1890, Muzeum Narodowe we Wrocławiu.
Sto lat po uchwaleniu Konstytucji 3 Maja Jan Styka maluje słynną *Polonię*.
Ukazana jest ona u góry płótna, rozpięta na skale niczym na krzyżu.
Po prawnej stronie Styka umieszcza wielkie osobowości polskiej kultury:
Chopina, Matejkę, Lelewela, trzech wieszczów, symbolicznie po lewej sprzedawczyków
i warcholską szlachtę. Kościuszko, otoczony reformatorami (Stanisław Małachowski)
oraz wodzami (Kazimierz Pułaski, Henryk Dąbrowski, Józef Poniatowski),
zajmuje centralne miejsce i taką też rolę przypisał Naczelnikowi artysta –
miał zostać wyzwolicielem Polonii, symbolizującej naród

Mężu cnotliwy! Ciebie nie chęć zysku podła,
Nie duma, lecz ojczyzna jęcząca w ucisku
Uzbroiła! Niestety. Wczoraj Cię laurami
Polak wieńczył, dziś ciało Twe oblewa łzami.

J. Ursyn Niemcewicz, *Smutki… w więzieniu moskiewskim pisane do przyjaciela, Elegia II*, 1795

O Tadeuszu Kościuszce można powiedzieć, że był pierwszym polskim bohaterem narodowym. Przez dziesiątki lat utrwalać się będzie w polskiej kulturze heroiczny obraz Naczelnika insurekcji, obdarzonego charyzmą i dziejową misją uratowania Rzeczypospolitej przed ostatecznym upadkiem.

Literacko bywa porównywany do Piasta – chłopskiego króla, króla w sukmanie. Do bitwy pod Maciejowicami w społeczeństwie panowały nastroje entuzjazmu i ożywienia. Po pojmaniu Kościuszki nastrój gwałtownie się zmienił. Trzeci rozbiór Polski pogrzebał na pewien czas nadzieje na odbudowę kraju. Rzeczpospolita, porównywana do sukna, została ostatecznie rozdarta, rozerwana na strzępy. Stopniowo pojawiała się metafora gilotynowania Polski i wyłoniła postać Polonii.

Początkowy porozbiorowy pesymizm przybrał dostojną, żałobną postać. I tak, dla przykładu, do słów *Elegii na śmierć Tadeusza Kościuszki* (autorstwa K. Tymowskiego), Karol Kurpiński skomponował w 1818 r. muzykę mającą uczcić pogrzeb bohatera. Podniosłe elegie napisał Julian Ursyn Niemcewicz i Hugo Kołłątaj, a Adam Jerzy Czartoryski stworzył tom niezwykłych wierszy: *Bard polski*. Należny władcom pochówek na Wawelu oraz usypanie kopca na krakowskim Wzgórzu bł. Bronisławy ukazują stosunek narodu do tego niezwykłego wodza i polityka. Sam pogrzeb Kościuszki stał się wielką manifestacją patriotyczno-narodową. Kościuszko przeszedł do legendy.

Przywoływany jest w strofach poetyckich niczym w modlitwie (za przykład niech posłuży suplikacja S. Goszczyńskiego: „Duchu Kościuszki, aniele tej ziemi, / Czuwaj nad nami i mody naszemi"). Opłakiwany przez współczesnych, dla kolejnych pokoleń był uosobieniem wolności, wyzwolenia, determinacji i walki, ale i nadziei. Dawny wódz stał się „mężem przyszłości", patronem wielu narodowych manifestacji i inicjatyw.

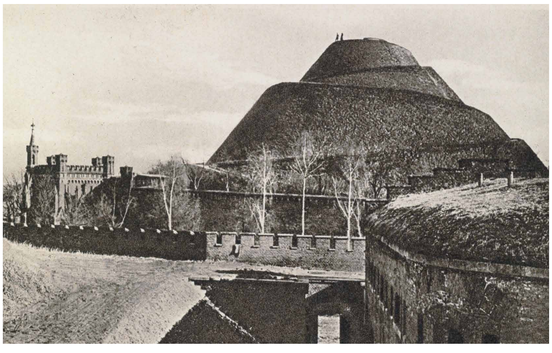

Kopiec Kościuszki, powstały w latach 1820–1823, fot. Biblioteka Narodowa.
Przy kopcu datowano 25 stycznia 1864 r. ważny powstańczy dokument –
Odezwę chłopów polskich do całego Narodu. Spod położonych nieopodal kopca
Oleandrów ruszy w 1914 r. I Kompania Kadrowa

10 X 1794
klęska pod Maciejowicami

4 XI 1794
rzeź Pragi

XII 1794
uwięzienie Tadeusza Kościuszki w Petersburgu

24 X 1795
III rozbiór Polski

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

TADEUSZ KOŚCIUSZKO

(1746–1817)

Absolwent Szkoły Rycerskiej, generał, Najwyższy Naczelnik Sił Zbrojnych Narodowych powstania 1794 r. Uczestniczył w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych, gdzie jako inżynier wojenny zaplanował i przygotował m.in. umocnienia dla wojsk amerykańskich pod Saratogą w 1777 r. W 1792 r. wziął udział w wojnie polsko-rosyjskiej jako dowódca jednej z trzech dywizji w armii księcia Józefa Poniatowskiego.

Współorganizator i naczelnik pierwszego polskiego powstania narodowego w 1794 r. Docenił udział chłopów w powstaniu i w zwycięstwie pod Racławicami. Po przegranej bitwie pod Maciejowicami przez dwa lata przebywał w rosyjskiej niewoli.

Był przeciwnikiem wiązania się Polaków z Napoleonem, gdyż uważał, że niepodległość można wywalczyć tylko własnymi siłami całego narodu, przede wszystkim chłopów jako najliczniejszego stanu.

Fot. Biblioteka Narodowa

ANTONI MADALIŃSKI

(1739–1804)

Generał, uczestnik konfederacji barskiej, poseł na Sejm Wielki, zwolennik reform i Konstytucji 3 Maja. Należał do sprzysiężenia przygotowującego wybuch powstania narodowego w 1794 r.

Jako dowódca 1 Brygady Kawalerii Dywizji Wielkopolskiej sprzeciwił się zarządzonej przez Komisję Wojskową redukcji swojej brygady. Ściągnął wszystkie szwadrony do Ostrołęki i 12 marca zarządził marsz przez ziemie zaboru pruskiego w kierunku Krakowa, czym przyspieszył wybuch powstania. Ścigany przez wojska pruskie i rosyjskie, w okolicach Krakowa połączył siły z wojskami Kościuszki.

Brał udział w bitwie pod Racławicami. Wraz z Janem Henrykiem Dąbrowskim pospieszył na pomoc powstańcom w Wielkopolsce. W 1795 r. uwięziony przez Prusaków, odzyskał wolność w 1797 r.

Fot. Biblioteka Narodowa

JAN KILIŃSKI

(1760–1819)

Szewc, przywódca mieszczański w czasie insurekcji kościuszkowskiej. Wielkopolanin z urodzenia, ok. 1780 r. osiadł w Warszawie, gdzie prowadził zakład szewski, ok. 1788 r. został majstrem cechowym.

W 1791 r. wybrany na deputata Starej Warszawy, a w 1792 r. na radnego miejskiego. W swoim domu organizował spotkania spiskowców w przededniu insurekcji. W 1794 r. stanął na czele mieszkańców stolicy przeciwko okupacyjnemu garnizonowi rosyjskiemu.

Po uznaniu zwierzchnictwa Kościuszki, wszedł w skład Rady Zastępczej Tymczasowej, a następnie został zastępcą radcy Rady Najwyższej Narodowej. 2 lipca 1794 został mianowany na pułkownika milicji mazowieckiej. Zorganizował 20 Regiment Piechoty, z którym walczył w obronie Warszawy.

Aresztowany w Poznaniu przez Prusaków i przekazany Rosjanom. Więziony w twierdzy Pietropawłowskiej w Petersburgu. Zwolniony 3 grudnia 1796 r., zamieszkał w Wilnie, gdzie ponownie związał się z konspiracją, za co wywieziono go w głąb Rosji. Do Warszawy powrócił ok. 1798 r. i znów zajął się szewstwem. W okresie Księstwa Warszawskiego ponownie został radnym Warszawy.

Fot. Biblioteka Narodowa

WOJCIECH BARTOSZ GŁOWACKI

(1758–1794)

Właśc. Wojciech Bartos. Polski chłop, kosynier w czasie insurekcji kościuszkowskiej, chorąży grenadierów krakowskich. Na mocy uchwały Komisji Porządkowej z 25 marca 1794 r. powołany do wojska, do oddziału kosynierów, czyli piechoty uzbrojonej w kosę postawioną na drzewcu na sztorc.

Wziął udział w bitwie pod Racławicami 4 kwietnia 1794 r., gdzie kosynierzy zaatakowali stanowiska rosyjskiej artylerii. Bartosz odznaczył się wyjątkowym męstwem, zdobywając samodzielnie jedną z pierwszych armat. Za odwagę Kościuszko mianował go chorążym grenadierów krakowskich, w związku z czym Bartosz przyjął nazwisko Głowacki.

6 września 1794 r. w czasie bitwy pod Szczekocinami został ciężko rany. Zmarł w wyniku odniesionych ran. Pochowany w Kielcach koło kościoła katedralnego. Stał się symbolem chłopa walczącego o niepodległość Polski.

Fot. Biblioteka Narodowa

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

„DAŁ NAM PRZYKŁAD BONAPARTE…”

Z. Rozwadowski, *Napoleon w Smorgoniach*, 1903, Muzeum Sztuki, Łódź

Napoleon Bonaparte (1769–1821) niemal od początku aktywności postrzegany był przez europejskie środowiska wolnościowe jako mąż opatrznościowy. Polityk, wódz, początkowo rewolucjonista, w końcu od 1804 r. cesarz Francuzów, umiejętnie rozpalił ducha walki, tkwiącego w Polakach. Uosabiał nowy porządek i skutecznie walczył z rozbiorcami Polski.

Pierwsze rozmowy o możliwości nawiązania współpracy z rządem francuskim podjął Józef Wybicki. Widomym znakiem przychylności Bonapartego było utworzenie w 1797 r. Legionów Polskich, pierwszej po rozbiorach polskiej armii, dowodzonej przez Jana Henryka Dąbrowskiego, początkowo walczącej w kampanii włoskiej. Napoleon dał Polakom szansę na ćwiczenie oręża, ale ambicje polskich środowisk politycznych sięgały dalej. Bonaparte niczym domki z kart strącał jedne państwa, tworzył nowe, zmieniał granice i ustroje. Polacy potrzebowali Napoleona, ale i on, planując wojenny szlak, potrzebował wiernych polskich oddziałów.

Marzenia o choćby częściowo niezależnym bycie państwowym stały się realne w 1806 r., kiedy walczące z Prusami wojska napoleońskie wkroczyły na ziemie polskie. W wyniku antypruskiego powstania w Wielkopolsce utworzone zostały polska administracja i wojsko.

P. Michałowski, *Szarża w wąwozie Somosierry*, ok. 1837, Muzeum Narodowe w Krakowie

Powstałemu w 1807 r. Księstwu Warszawskiemu cesarz nadał konstytucję wzorowaną na francuskiej ustawie zasadniczej z 1799 r., zawierającą m.in. zapis o zniesieniu poddaństwa chłopów. Walcząc u boku Napoleona, Polacy zarówno bronili istnienia nowo utworzonego państwa, jak i usiłowali poszerzyć jego autonomię oraz granice.

W 1812 r. podczas wojny z kolejnym zaborcą – Rosją, Napoleon zajął Wilno i powołał w nim Komisję Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego – zalążek kolejnego autonomicznego bytu państwowego.

Polscy żołnierze przeszli niemal cały szlak wojen napoleońskich. To oni otworzyli Napoleonowi drogę na Madryt w bitwie pod Somosierrą w 1808 r. i oni wyruszyli wraz z nim przeciwko Rosji. Towarzyszyli mu także pod Waterloo.

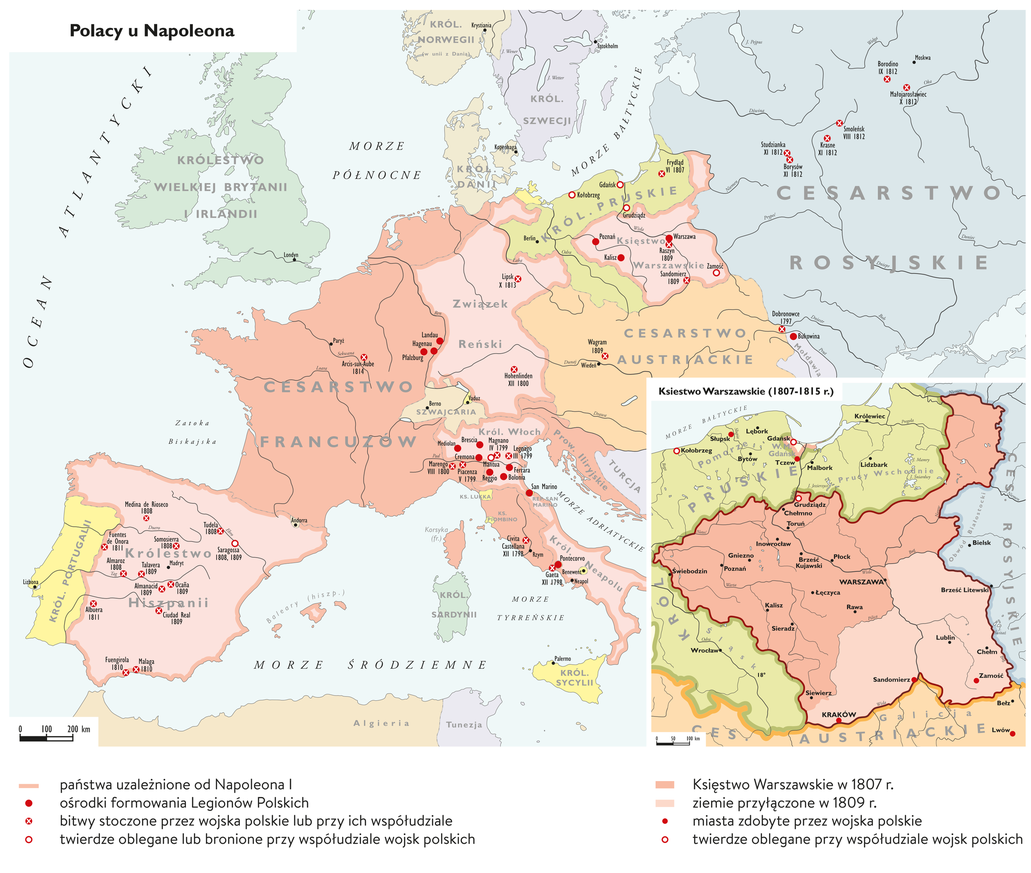

1797
utworzenie we Włoszech Legionów Polskich

1797
pierwsze publiczne wykonanie *Mazurka Dąbrowskiego*

12 II 1798
śmierć Stanisława Augusta w Petersburgu

1802
Legiony Polskie na San Domingo

1807
utworzenie Księstwa Warszawskiego

„NAJPOTĘŻNIEJSZY Z DUCHÓW”

Era napoleońska to szczególny czas odrodzenia wolnościowych aspiracji. Wielu europejskim państwom i państewkom Napoleon jawił się jako ciemięzca, wielu jako oczekiwany wyzwoliciel.

P. Michałowski, *Napoleon wydający rozkaz*, Czarno-biała reprodukcja akwareli opublikowana w książce Mieczysława Sterlinga *Piotr Michałowski*, wydanej w 1932 r. w Warszawie przez „Bibliotekę Polską” (rep. VI), Biblioteka Narodowa

Genialny wódz, władca (ale nie z urodzenia), niósł liberalne i z dawna wyczekiwane nowoczesne prawo. W poetyckich ujęciach to postać kolosalna, ponadczasowa. Z Polaków tylko Tadeusz Kościuszko spotkał się z taką estymą i wywyższeniem.

M. Bacciarelli, *Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona w 1807 r.*, 1809–1811, Muzeum Narodowe w Warszawie

Wielki był cesarz, wielkie ulokowane w nim nadzieje – Napoleon bowiem dał Polakom to, czego nie zaznali od 1795 r. – nie dziwi zatem, iż jego upadek był monstrualny, niemal kosmiczny, i niósł poczucie tragedii i bezradności. W słynnych kursach paryskich, w wykładzie V, Adam Mickiewicz nazwał miejsce klęski Napoleona „Golgotą Europy”, a samego cesarza „najpotężniejszym z duchów, małżonkiem narodu najnieszczęśliwszego”.

Pod Waterloo „wraz ze sławą Francji padła nadzieja Włoch i Polski. A Wy się dziwicie, że to pole bitwy jest uważane za nowoczesną Golgotę, za miejsce najbardziej brzemienne duchami wieku!”. Dla romantyków Napoleon uosabiał ducha epoki, z wszystkimi jej odcieniami i sprzecznościami. Jest w nim rys Prometeusza, ale i Chrystusa.

Tak postrzegał cesarza także drugi z wieszczów, Juliusz Słowacki w elegii *Na sprowadzenie prochów Napoleona*:

I wydarto go z ziemi — popiołem,
I wydarto go wierzbie płaczącej,
Gdzie sam leżał ze sławy aniołem,
Gdzie był sam, nie w purpurze błyszczącej,
Ale płaszczem żołnierskim spowity,
A na mieczu jak na krzyżu rozbity.

Polska kultura utrwaliła Napoleona na zawsze, wpisując jego imię do hymnu narodowego.

1808
bitwa pod Somosierrą

1809
bitwa pod Raszynem

1812
wyprawa Napoleona na Rosję

1813
„bitwa narodów”, śmierć Józefa Poniatowskiego

1815
utworzenie Królestwa Polskiego

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

JÓZEF PONIATOWSKI

(1763–1813)

Bratanek ostatniego króla Polski Stanisława Augusta, dowódca wojsk koronnych w wojnie z Rosją w 1792 r. w obronie Konstytucji 3 Maja. Zwycięzca w bitwie pod Zieleńcami (18 VI 1792), przeciwnik przystąpienia króla do konfederacji targowickiej, uczestnik powstania kościuszkowskiego, minister wojny i naczelny wódz wojsk Księstwa Warszawskiego. W 1809 r. odparł austriacki atak na Księstwo i wyzwolił znaczną część ziem zaboru austriackiego.

Dowódca armii polskiej wchodzącej w skład napoleońskiej Wielkiej Armii w wyprawie przeciw Rosji w 1812 r. W 1813 r. odtworzył polską armię w Księstwie Warszawskim i odrzucił propozycję przejścia na stronę rosyjską. W tzw. bitwie narodów pod Lipskiem (16–19 X 1813) mianowany przez Napoleona marszałkiem Francji, zginął w nurtach Elstery, osłaniając odwrót Wielkiej Armii.

Fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

JAN HENRYK DĄBROWSKI

(1755–1818)

Generał, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej, twórca Legionów Polskich we Włoszech. W 1792 r. wstąpił w szeregi wojska polskiego, brał udział w insurekcji kościuszkowskiej, wsławił się udziałem w obronie Warszawy i wyprawą do Wielkopolski. Awansowany do stopnia generała porucznika.

Po upadku powstania odmówił wstąpienia w szeregi armii pruskiej i rosyjskiej, i udał się na emigrację. W styczniu 1797 r., dzięki wsparciu stacjonującego we Włoszech Napoleona Bonapartego, podpisał układ z rządem lombardzkim powołującym Legiony Polskie. W 1806 r. wraz ze swym długoletnim przyjacielem Józefem Wybickim wydali odezwę wzywająca mieszkańców Wielkopolski do zorganizowania powstania.

W 1813 r. po śmierci księcia Poniatowskiego Dąbrowski został dowódcą armii Księstwa Warszawskiego. Po klęsce Napoleona współtworzył armię Królestwa Polskiego. Senator i wojewoda Królestwa Polskiego. Poświęcona mu pieśń Legionów Polskich *Mazurek Dąbrowskiego* pióra Wybickiego jest od 1927 r. polskim hymnem narodowym.

Fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

JÓZEF WYBICKI

(1747–1822)

Polski pisarz, polityk, autor słów *Mazurka Dąbrowskiego* – hymnu Polski. Z wykształcenia prawnik, znawca i miłośnik sztuki. Uczestnik słynnych tzw. obiadów czwartkowych, czyli cotygodniowych zebrań literacko-naukowych organizowanych od 1771 r. przez króla Stanisława Augusta. Tworzył opery i sztuki sceniczne, m.in. komedię obyczajową *Kulig*.

Poseł na sejm, zwolennik programu reform ustrojowych. Uczestnik konfederacji barskiej i insurekcji kościuszkowskiej. Po klęsce powstania wyjechał na emigrację do Francji. W 1797 r. udał się do Włoch, gdzie stacjonowały nowo utworzone Legiony Polskie pod komendą jego przyjaciela, Jana Henryka Dąbrowskiego, dla którego napisał słowa *Pieśni Legionów Polskich we Włoszech*, znanej jako *Mazurek Dąbrowskiego* (od 1927 r. oficjalny polski hymn narodowy).

Wybicki po klęsce Prus organizował polską administrację w Wielkopolsce. Na polecenie Napoleona z tym samym zadaniem udał się do Warszawy, organizował struktury Księstwa Warszawskiego. W 1809 r. mianowany na namiestnika Wielkopolski. Po klęsce Napoleona związał się z administracją Królestwa Polskiego, w listopadzie 1817 r. objął funkcję prezesa Sądu Najwyższego.

Fot. Biblioteka Narodowa

JÓZEF CHŁOPICKI

(1771–1854)

Uczestniczył w wojnie z Rosją w 1792 r. i powstaniu kościuszkowskim. Walczył w Legionach Polskich we Włoszech i dowodził Legią Nadwiślańską w Hiszpanii. Wziął udział w wyprawie Napoleona do Rosji. W latach 1815–1818 służył w wojsku Królestwa Polskiego. Podał się do dymisji po konflikcie z naczelnym wodzem księciem Konstantym, czym zyskał dużą popularność.

W powstaniu listopadowym mianowany przez Radę Administracyjną wodzem naczelnym, 5 grudnia ogłosił się dyktatorem. Był przeciwny prowadzeniu walki zbrojnej i dążył do ugody z carem; po niepowodzeniu pertraktacji zrezygnował 17 stycznia 1831 r. z funkcji dyktatora. Mimo to nadal walczył w powstaniu, w lutym 1831 r. dowodził w zwycięskiej bitwie pod Grochowem, w czasie której został ciężko ranny. Wyjechał do Krakowa, gdzie osiadł na stałe.

Fot. Biblioteka Narodowa

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

„HEJ, KTO POLAK, NA BAGNETY!”

6

Na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego (1815) z części ziem Księstwa Warszawskiego utworzono konstytucyjne Królestwo Polskie, połączone unią personalną z Rosją. Królestwo zachowało pewną autonomię (miało własną konstytucję, sejm i armię, monetę i szkolnictwo, a językiem urzędowym był język polski).

W. Kossak, *Olszynka Grochowska 1831, Czwartacy*, 1886, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie

Po raz pierwszy jednak na polskim tronie zasiadł obcy władca niewybrany przez naród. Car sukcesywnie łamał konstytucję, ograniczał prawa obywateli, wprowadził cenzurę, faworyzował znienawidzone postaci. W takich warunkach powstawały liczne tajne związki planujące zryw narodowy, np. Towarzystwo Patriotyczne założone przez Waleriana Łukasińskiego. W okresie poprzedzającym powstanie listopadowe na warszawskich murach pojawiły się napisy: „Belweder do wynajęcia, od nowego roku”. Płomień rozpalony przez Napoleona nie zgasł. Do eskalacji nastrojów doprowadził plan cara, by do tłumienia rewolucji w Belgii i Francji użyć polskiego wojska. Miłujący wolność polscy żołnierze poczuli się upokorzeni.

Spektakularnym wydarzeniem pierwszego dnia powstania, owej „nocy listopadowej” z 29 na 30 listopada 1830 r., był atak na siedzibę rosyjskich władz – pałac w Belwederze. Do powstańców przyłączyła się ludność stolicy. Polski sejm uznał powstanie za narodowe i zdetronizował cara Mikołaja I jako króla Polski, następnie uznał kolory biały i czerwony za barwy narodowe. Powstanie objęło swoim zasięgiem terytorium Królestwa Polskiego. Powstańcy dowodzeni przez wybitnych nierzadko dowódców (jak np. Ignacy Prądzyński, Józef Bem, Józef Dwernicki) stoczyli wiele bitw, niekiedy nawet zwycięskich (np. pod Stoczkiem, Wawrem, Dębem Wielkim). Wielu żołnierzy wykazało się szczególną determinacją i ofiarnością (choćby słynny generał Józef Sowiński w okopach Woli).

Powstanie zakończyło się klęską. Przewaga militarna Rosji okazała się zbyt duża. Świadomość dysproporcji sił paraliżowała kolejnych powstańczych naczelnych wodzów, owocując błędami, wytykanymi dziś przez historyków wojskowości. W ramach carskich represji skonfiskowano wiele majątków ziemskich, obłożono kraj kontrybucją, zlikwidowano sejm, polskie wojsko i uniwersytet w Warszawie.

Mimo klęski „gen wolności” nie został jednak uśmiercony, przenosząc się na kolejne pokolenia, m.in. dzięki Wielkiej Emigracji i jej wyjątkowym dokonaniom w sferze kultury.

1821
założenie Towarzystwa Patriotycznego

1822
ukazują się *Ballady i Romanse* Adama Mickiewicza

29/30 IX 1830
wybuch powstania listopadowego. Nieudana próba zabicia wielkiego księcia Konstantego

18 XII 1830
sejm KP uznaje powstanie za narodowe

„RZECZY LISTOPADOWE” – PRÓBA WOLNOŚCI

M. Zaleski, *Cykl Listopadowy, Wzięcie Arsenału*, 1831, Muzeum Narodowe w Warszawie

Witaj, wolności aniele,
Nad martwym wzniesionym światem!
Oto w Ojczyzny kościele
Ołtarze wieńczone kwiatem
I wonne płoną kadzidła!
Patrz! tu świat nowy – nowe w ludziach życie.
Spójrzał – i w niebios błękicie
Malowane pióry złotemi
Roztacza nad Polską skrzydła;
I słucha hymnów tej ziemi.

J. Słowacki, *Oda do wolności*, 1830

A. Scheffer, *Alegoria powstania listopadowego*, 1831, Muzeum Narodowe w Warszawie

Powstanie z lat 1830–1831 to zryw, o jakim marzyło pokolenie porozbiorowe, zryw, który przełamał pesymizm bezpośrednich uczestników upadku I Rzeczypospolitej. Sami wieszczowie mieli do powstania złożony stosunek. Najbliższy idei powstania zdawał się być Juliusz Słowacki. Zygmunt Krasiński oceniał powstanie z perspektywy konserwatysty, popierał narodowy zryw, ale obawiał się jego rewolucyjnych zakusów. W roli przywódcy widział tylko polskiego arystokratę („Z polskim panem, polski lud”). Adam Mickiewicz, uważany – nie bez racji – za jednego z inspiratorów powstania narodowego, nie wziął w nim udziału, co przez wielu rodaków w kraju oceniane było krytycznie.

Utwory wieszczów dotykają problematyki powstańczej, ale najczęściej aluzyjnie, rzadko stanowią opis powstańczych zmagań. Wyjątkiem są liryki powstańcze Słowackiego i Mickiewicza. Samo jednak powstanie stanowi moment przełomowy w ich twórczości, to po nim powstają najważniejsze ich utwory: *Dziady* cz. III Mickiewicza (1832), *Kordian* Słowackiego (1833), *Nie-Boska komedia* Krasińskiego (1833). Romantyzm wszedł w najdojrzalszą fazę rozwoju.

Aktualny stał się problem, w jaki sposób sztuka powinna wzywać do walki zbrojnej:

Do broni, bracia! do broni!
Oto ludu zmartwychwstanie,
Z ciemnej pognębienia toni,
Z popiołów Feniks nowy
Powstał lud – błogosław, Panie!
Niech grzmi pieśń jak w dzień godowy.

J. Słowacki, *Hymn*, 1830

W powstaniu wziął natomiast czynny udział Stefan Garczyński, o którym Mickiewicz powie, że to najbardziej polski z wszystkich poetów. W 1832 r. Garczyński napisał *Wacława Dzieje. Poema.* Podobnie jak w *Kordianie* Słowackiego i *Dziadach* cz. III, pojawiają się w nim motywy spisku i dyskurs o władzy prowadzony między „starymi” a „młodymi”. Dzięki relacji Garczyńskiego Mickiewicz stworzył jeden z najbardziej przejmujących obrazów zmagań i śmierci powstańca: *Redutę Ordona* (1832). Powstanie jako główny temat twórczości dramatycznej zainteresuje dopiero twórców Młodej Polski, w szczególności Stanisława Wyspiańskiego.

Powstanie rezonowało także w Europie. Już w 1831 r. powstała pieśń wzorowana na *Marsyliance* – *Warszawianka* z francuskimi słowami Casimira François Delavigne'a (polski tekst ułożył Karol Sienkiewicz). Oto jej fragment:

Oto dziś dzień krwi i chwały
Oby dniem wskrzeszenia był
W tęczę Franków Orzeł Biały
Patrząc lot swój w niebo wzbił
A nadzieją podniecany
Woła na nas z górnych stron:
Powstań Polsko, skrusz kajdany
Dziś Twój tryumf, albo zgon.

29 I 1831
powołanie przez sejm Rządu Narodowego

25 II 1831
bitwa pod Olszynką Grochowską

26 V 1831
bitwa pod Ostrołęką

6 IX 1831
obrona Woli. Śmierć gen. Sowińskiego

21 X 1831
kapitulacja twierdzy Zamość. Koniec powstania listopadowego

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

TRZECH WIESZCZÓW

Tym zaszczytnym mianem zwykło się określać w polskiej kulturze: **Adama Mickiewicza**, autora *Ballad i romansów* (1822), *Grażyny* (1823), *Dziadów* (1821, 1823, 1832), *Ksiąg narodu i pielgrzymstwa polskiego* (1832), *Pana Tadeusza* (1834); **Juliusza Słowackiego**, autora *Kordiana* (1833), *Balladyny* (1834), *Beniowskiego* (1841–1846), *Samuela Zborowskiego* (1845), *Króla-Ducha* (1845–1849); oraz **Zygmunta Krasińskiego**, autora *Nie-Boskiej Komedii* (1833), *Irydiona* (1835), *Psalmów przyszłości* (1844–1848). Nierzadko do grona narodowych wieszczów zalicza się także **Cypriana Kamila Norwida** i **Stanisława Wyspiańskiego** – możemy zatem mówić o romantycznym pniu kultury polskiej przez cały okres zaborów. Centralnym motywem ich twórczości była dziejowa misja narodu, walka zbrojna i rola artysty-przewodnika. Problematyka artystyczna zespala się w ich dziełach z wymiarem narodowym. Łączy ich wspólnota emigracyjnego losu – wszyscy umierają za granicą.

ADAM MICKIEWICZ (1798–1855) był najbardziej zaangażowany społecznie i politycznie ze wszystkich wieszczów. W czasie Wiosny Ludów (1848) utworzył we Włoszech legion polski. Po powrocie do Paryża został współzałożycielem i redaktorem pisma „Trybuna Ludów" („La Tribune des Peuples"). Jako jedyny z wieszczów był także akademikiem: w latach 1839–1840 był profesorem literatury łacińskiej w Lozannie, a w 1840 r. objął katedrę języków słowiańskich w Collège de France.

JULIUSZ SŁOWACKI (1809–1849) najpełniej uosabia ideał „romantycznego wędrowca". Duża część twórczości Słowackiego związana jest z podróżami: pierwszym przyczółkiem Słowackiego stała się Szwajcaria. Podróżował także przez Grecję, Egipt, Palestynę, Syrię. Podziwiał Rzym i Neapol. W końcu osiadł na stałe w Paryżu. Jego twórczość, obejmującą ponad 20 dramatów, liczne poematy i pisma filozoficzne, setki liryków, doceniono w pełni dopiero w epoce Młodej Polski.

ZYGMUNT KRASIŃSKI (1812–1859) był najbardziej zachowawczy w poglądach, rozdarty między powinnościami arystokratycznego rodu a rewolucyjnymi wyzwaniami czasu. Na skutek zakazu ojca nie przystąpił do powstania listopadowego. Słabego zdrowia, najczęściej przebywał w Niemczech, Francji i Włoszech. W czasie rewolucji w Rzymie w 1848 r. wraz z Cyprianem Kamilem Norwidem bronił zagrożonego papieża Piusa IX.

Fot. Biblioteka Narodowa

WALERIAN ŁUKASIŃSKI

(1786–1868)

Działacz polityczny, major w armii Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Współzałożyciel Wolnomularstwa Polskiego, istniejącego w latach 1819–1921, mającego za zadanie krzewienie postaw patriotycznych.

W 1821 r. powołał Towarzystwo Patriotyczne, którego głównym celem było odbudowanie przedrozbiorowej Rzeczypospolitej w drodze walki zbrojnej, podjętej w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej. W 1824 r. skazany na karę więzienia, od 1831 r. do śmierci przebywał w twierdzy Szlisselburskiej – najcięższym więzieniu politycznym carskiej Rosji. Do 1862 r. osadzony w ciemnej i wilgotnej celi, bez możliwości kontaktu z otoczeniem. Ostatnie lata życia spędził w nieco lepszych warunkach, miał dostęp do książek i przyborów pisarskich.

W latach 1863–1864 napisał *Pamiętnik*, przesiąknięty głęboką religijnością, patriotyzmem i umiłowaniem wolności. Przywołany w literaturze, m.in. przez Mickiewicza, Wyspiańskiego, Gąsiorowskiego czy Hołuja.

Fot. Biblioteka Narodowa

PIOTR WYSOCKI

(1797–1875)

Oficer Wojska Polskiego, inicjator powstania listopadowego, odznaczony Krzyżem Złotym Orderu Virtuti Militari. Od 1818 r. kadet warszawskiej Szkoły Podchorążych Piechoty. Współorganizator i przywódca tajnego związku patriotycznego, zw. Sprzysiężeniem Wysockiego.

Jako instruktor w Szkole Podchorążych zaczął budować struktury konspiracyjne i werbować członków. Celem konspiratorów było przygotowanie powstania zbrojnego. Impulsem do buntu było ryzyko dekonspiracji organizacji oraz możliwość wysłania polskich oddziałów do tłumienia powstania w Belgii. 29 listopada 1830 r. Wysocki poderwał do walki podchorążych słowami: „Polacy! Wybiła godzina zemsty. Dziś umrzeć lub zwyciężyć potrzeba! Idźmy, a piersi wasze niech będą Termopilami dla wrogów". Choć zainicjował zryw, uważał, że na jego czele powinni stanąć doświadczeni oficerowi i politycy. Walczył w wielu bitwach, m.in. pod Wawrem i Grochowem.

Dwa lata po upadku powstania został skazany na karę śmierci, którą zamieniono na 20 lat zesłania na Syberię. Mieszkał i pracował w katorżniczych warunkach. W 1857 r. na mocy amnestii wrócił do kraju, z zakazem wjazdu do Warszawy. Zamieszkał w Warce, gdzie spisał swoje pamiętniki.

Fot. Biblioteka Narodowa

NACZELNI WODZOWIE POWSTANIA

IGNACY PRĄDZYŃSKI (1792–1850) – generał, historyk i teoretyk wojskowości. Służył w armii Księstwa Warszawskiego, uczestniczył w wyprawie Napoleona na Moskwę oraz w bitwie narodów pod Lipskiem (16–19 X 1813) i obronie Paryża w 1814 r. Następnie rozpoczął służbę w armii Królestwa Polskiego. W latach 1826–1829 więziony za przynależność do Towarzystwa Patriotycznego. W czasie powstania listopadowego pełnił funkcję kwatermistrza generalnego, szefa sztabu oraz naczelnego wodza od 16 do 19 sierpnia 1831 r. Obdarzony wybitnym talentem strategicznym, był autorem wielu planów operacyjnych, planów umacniania twierdz i obrony Warszawy, ale jego koncepcje były często odrzucane przez zwierzchników. W bitwie pod Iganiami (10 IV 1831), którą osobiście dowodził, zabłysnął jako wybitny dowódca. Po upadku powstania dostał się do rosyjskiej niewoli. Do kraju powrócił w 1833 r. Autor licznych prac z dziedziny wojskowości oraz *Pamiętników*.

JAN SKRZYNECKI (1787–1860) – oficer w armii Księstwa Warszawskiego, uczestnik wyprawy Napoleona do Rosji i kampanii lat 1813–1814. Od 1815 r. w wojsku Królestwa Polskiego. Do powstania listopadowego przyłączył się w grudniu 1830 r., wprowadzając swój pułk do Warszawy na wezwanie gen. Józefa Chłopickiego. W bitwie pod Grochowem (19–25 II 1831) objął dowództwo po rannym gen. Chłopickim. Od 26 lutego do 11 sierpnia 1831 r. wódz naczelny powstania. Osobiście odważny, unikał rozstrzygających bitew z głównymi siłami przeciwnika, nie podejmował działań zaczepnych i nie wykorzystywał ofensywnych planów Ignacego Prądzyńskiego. Internowany w Linzu przez Austriaków we wrześniu 1831 r., do 1838 r. przebywał w Pradze pod nadzorem policyjnym. W latach 1839–1848 generał w armii belgijskiej. W 1857 r. zamieszkał w Krakowie.

KAZIMIERZ MAŁACHOWSKI (1765–1845) – uczestnik powstania kościuszkowskiego, od 1797 w Legionach Polskich, walczył we Włoszech i na San Domingo, wziął udział w kampanii rosyjskiej Napoleona w 1812 r. W bitwie narodów pod Lipskiem (16–19 X 1813) dostał się do niewoli. W latach 1815–1830 pełnił funkcję gubernatora Modlina. W czasie powstania listopadowego wyróżnił się w bitwie pod Białołęką (24–25 II 1831). Od 7 do 10 września 1831 r. był wodzem naczelnym; 8 września 1831 r. podpisał kapitulację Warszawy. Zmarł na emigracji we Francji. Autor kilku prac o powstaniu listopadowym i Legionach.

Fot. Biblioteka Narodowa

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

WIELKA EMIGRACJA

7

Paryż – mekka artystów, życia intelektualnego i debat politycznych – stał się dla wielu Polaków drugą ojczyzną. Gdyby nie smutne okoliczności, wyjazd do Paryża byłby ziszczeniem marzeń.

A. Gierymski, *Wieczór nad Sekwaną*, 1893, Muzeum Narodowe w Krakowie

Miasto salonów, pracowni malarskich, oper, nocnego życia, ale i nędzarzy, bezimiennych grobów, stanie się stolicą polskiej myśli politycznej, kultury, nauki. Fala emigracyjna była konsekwencją upadku powstania listopadowego, w szczególności zaborczych represji. Poza Francją Polacy osiedli m.in. w Saksonii, Bawarii, Szwajcarii i Anglii. W oczach obcokrajowców na długie dziesięciolecia Polak był synonimem emigranta, powstańca, romantyka, człowieka idei. Polskie zrywy narodowe budziły podziw wielu społeczeństw. „Gen umiłowania wolności" wydostał się poza granice kraju.

W żywiole emigracyjnym tkwił pewien paradoks. Z jednej strony dawał poczucie bezdomności, z drugiej jednak stał się przyczyną dynamicznego rozwoju polskiej kultury w XIX w., m.in. dzięki stałemu i bezpośredniemu kontaktowi z twórcami i dziełami Europy. Polska sztuka pozostała żywotna i nowoczesna również dlatego, że wymagała ochrony – jej bytowi zagrażały brak państwowości, represje, cenzura. Na obcej ziemi trzeba było ocalić polską mowę. Wielu polskich artystów, naukowców, myślicieli stawało się „obywatelami świata", ludźmi powszechnie znanymi, cenionymi, podejmowanymi i słuchanymi przez zagraniczne osobistości i kręgi.

T. Kwiatkowski, *Polonez Chopina – Bal w Hôtelu Lambert*, 1849–60, Muzeum Narodowe w Poznaniu

Wokół ich aktywności koncentrowało się życie kulturalne i polityczne. Przykładami emigracyjnych osobistości są choćby: Adam Mickiewicz, Adam Jerzy Czartoryski, Fryderyk Chopin, Józef Bem, Maurycy Mochnacki. W dalszych latach na emigrację udali się także m.in.: gwiazda polskich scen dramatycznych Helena Modrzejewska czy Henryk Sienkiewicz. Na wychodźstwie powstały też wielkie dzieła polskiej literatury, jak: *Pan Tadeusz* (Paryż), *Dziady* cz. III (Drezno), *Balladyna*, *Kordian* (Genewa), a także większość twórczości Cypriana Kamila Norwida.

8 XII 1831
powstanie Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu

1832
utworzenie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego

1834
ukazuje się *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza

1838
założenie Biblioteki Polskiej w Paryżu

1841
założenie polskiej szkoły dla chłopców w paryskim osiedlu Batignolles

WIOSNA LUDÓW

Z. Wierciak, *Rynek krakowski 26 kwietnia 1848 r.*, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

W pierwszej połowie XIX w. w Europie coraz silniej do głosu dochodzić zaczęły nowoczesne tendencje polityczne. Erupcja społecznego niezadowolenia nastąpiła w latach 1848–1849, kiedy to przez wiele europejskich krajów przetoczyła się fala (często krwawych) zrywów rewolucyjnych. Wystąpienia te, nazwane przez historyków Wiosną Ludów, zachwiały w posadach *ancien régime*.

Polacy, mimo, braku własnego państwa, byli ważnymi uczestnikami tych wydarzeń, a romantyczne wezwanie do walki „za wolność naszą i waszą" chyba nigdy nie było bardziej aktualne. Brali udział zarówno w lokalnych konfliktach, jak i w najważniejszych kampaniach tego okresu. Wszak doskonale zdawali sobie sprawę, że dopóki nie runie stary, dynastyczny porządek Europy, odzyskanie przez Polskę niepodległości jest mało realne.

W wielu krajach potrafiono docenić waleczność polskich żołnierzy oraz talenty taktyczne dowódców. Polacy walczyli np. we Włoszech o niepodległość Piemontu przeciwko Austrii, a gen. Wojciech Chrzanowski został naczelnym wodzem armii piemonckiej. Uczestniczyli również w powstaniach w Saksonii, Badenii i Palatynacie. Generał Ludwik Mierosławski był naczelnym dowódcą republikanów w powstaniu badeńskim.

Panorama Siedmiogrodzka (fragment), 1897, Muzeum Okręgowe w Tarnowie. Obraz malowali pod kierunkiem Jana Styki: Tihamer Margitay, Palo Vago, Bela Spanyi, Tadeusz Popiel, Zygmunt Rozwadowski, Michał Wywiórski, Leopold Schönchen

Najbardziej rozsławionym polskim generałem tego okresu był Józef Bem. Znalazł się on w październiku 1848 r. w ogarniętym rewolucją Wiedniu, gdzie stanął na czele powstania i bronił miasta przed atakującymi wojskami cesarskimi. Po upadku wiedeńskiego powstania udał się na Węgry, gdzie został głównodowodzącym armii węgierskiej przeciwko Austrii wspieranej przez wojska rosyjskie. Polacy zamanifestowali wolę walki także podczas kolejnego dużego konfliktu europejskiego – wojny krymskiej (1853–1856). Walczyli w Turcji przeciwko Rosji i marzyli o powrocie z bronią w ręku do Ojczyzny. Niestety, czas jeszcze nie nadszedł.

Panorama Siedmiogrodzka (fragment), 1897, Muzeum Okręgowe w Tarnowie

1843
zakup rezydencji Hôtel Lambert przez księcia Adama Jerzego Czartoryskiego

1846
wybuch powstania krakowskiego

1848–1849
Wiosna Ludów

1849
śmierć Fryderyka Chopina w Paryżu

1855
śmierć Adama Mickiewicza w Konstantynopolu

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

ADAM JERZY CZARTORYSKI

(1770–1861)

Polski arystokrata, mąż stanu, poeta, działacz społeczny. Uważany za jednego z najzdolniejszych dyplomatów swoich czasów. W latach 1804–1806 minister spraw zagranicznych Rosji. Kurator wileńskiego okręgu naukowego, przyczynił się do rozwoju oświaty, rozbudował sieć szkół parafialnych z językiem polskim, a także położył duże zasługi w rozkwicie Uniwersytetu Wileńskiego (w 1824 r. po procesie filomatów i filaretów podał się do dymisji).

Prezes Rządu Narodowego i szef Wydziału Spraw Zagranicznych w powstaniu listopadowym. Założyciel Literary Association of the Friends of Poland (1832), działającej na rzecz mobilizacji brytyjskiej opinii publicznej wokół sprawy polskiej. Ostatecznie osiadł w Paryżu. Przywódca konserwatywnego obozu politycznego Hotel Lambert, podpora i jeden z liderów Wielkiej Emigracji. Współzałożyciel Towarzystwa Historyczno-Literackiego (od 1853 jego dożywotni prezes), Towarzystwa Pomocy Naukowej i Biblioteki Polskiej w Paryżu.

Autor pism politycznych, wierszy, nowatorskiego tomu elegii *Bard polski*, a także monografii *Żywot J. Ursyna Niemcewicza* (1860).

Fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

JÓZEF BEM

(1794–1850)

Generał wojsk polskich, węgierskich i tureckich, strateg, artylerzysta, teoretyk wojskowości, jeden z dowódców powstania listopadowego, działacz Wielkiej Emigracji, uczestnik Wiosny Ludów (1848). Od 1810 r. podporucznik artylerii z przydziałem do artylerii konnej Księstwa Warszawskiego, następnie w wojsku Królestwa Polskiego.

Jako inżynier wojskowy przeprowadzał eksperymenty i doświadczenia w Arsenale Królewskim w Warszawie w zakresie broni rakietowej. W 1826 r. wydalony z wojska, wykonywał cywilne prace inżynieryjne, wprowadzając innowacyjne rozwiązania, np. maszyny parowe w majątkach Potockich.

W 1831 r. przybył do Warszawy i przystąpił do powstania listopadowego. W trakcie bitwy pod Ostrołęką Bem skutecznie osłonił dowodzoną przez siebie artylerią odwrót sił polskich. Za walki w obronie Warszawy został odznaczony Złotym Krzyżem Orderu Virtuti Militari i awansowany na generała brygady. Po upadku powstania Bem udał na emigrację. We Francji związał się z Hotelem Lambert. W 1832 r. był jednym z założycieli Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. Podejmował próby stworzenia armii polskiej na emigracji.

W 1848 r. w Wiedniu brał czynny udział w walkach powstańczych Wiosny Ludów. W grudniu 1848 r. został mianowany dowódcą wojsk węgierskich walczących przeciwko władzy cesarskiej. Dzięki zwycięskim bitwom zyskał wielką sławę i uznanie, otrzymał również Krzyż Wielki Orderu Świętego Stefana.

Po upadku powstania węgierskiego Bem ze swoimi podkomendnymi przedostał się w 1849 r. do Turcji, która jako jedyne państwo europejskie nie uznała rozbiorów Polski. Przeszedł na islam, aby móc wstąpić do armii tureckiej. Liczył na udział Polaków w przyszłej wojnie Turcji z Rosją. Odtąd jako Murat Pasza służył w armii tureckiej. Wiedzę i doświadczenia inżynierskie wykorzystał przy projektach regulacyjnych rzek Tygrys i Eufrat. W 1850 r. uruchomił w Aleppo fabrykę prochu i saletry, kierował obroną miasta w czasie powstania Beduinów. Zachorował na malarię azjatycką i zmarł 10 grudnia 1850 r.

Fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

JOACHIM LELEWEL

(1786–1861)

Historyk, slawista, numizmatyk, heraldyk, bibliograf, polityk, poliglota. Pozostawił obszerny dorobek naukowy z zakresu dziejów Polski i historii powszechnej, a także metodologii historii, numizmatyki, heraldyki, geografii i kartografii.

W badaniach stosował konsekwentną krytykę źródeł. Procesy dziejowe ujmował całościowo w różnych aspektach (politycznym, społecznym, gospodarczym itd.). Wykłady, które prowadził na uniwersytecie w Wilnie w latach 1815–1824, cieszyły się ogromną popularnością wśród patriotycznej młodzieży, w tym u Adama Mickiewicza.

Zwolennik ustroju republikańskiego, demokratycznego i reform społecznych. Wtajemniczony w spisek, który doprowadził do wybuchu powstania listopadowego, w czasie powstania był członkiem Rady Administracyjnej, Rządu Narodowego Królestwa Polskiego oraz prezesem Towarzystwa Patriotycznego.

Po upadku powstania przebywał na emigracji we Francji, następnie w Belgii. Działacz m.in. Komitetu Narodowego Polskiego i Zjednoczenia Emigracji Polskiej.
W 1847 r. wiceprezes Międzynarodowego Towarzystwa Demokratycznego. Po upadku Wiosny Ludów wycofał się z czynnego życia politycznego. Zmarł w Paryżu.
Przypisywane jest mu autorstwo hasła „za naszą i waszą wolność", które wypisywano na sztandarach w czasie powstania listopadowego.

Fot. Biblioteka Narodowa

PIOTR ŚCIEGIENNY

(1801–1890)

Działacz patriotyczno-społeczny, ksiądz pochodzący ze stanu chłopskiego. Nawiązał kontakty z ośrodkami niepodległościowymi na emigracji i zorganizował (1842–1844) spisek nazwany później związkiem chłopskim. W latach 1840–1844 na terenie Lubelszczyzny i Kielecczyzny powadził agitację wśród chłopów, m.in. rozpowszechniając tzw. *Złotą książeczkę*, zawierającą pisma własnego autorstwa, w tym rzekomą bullę papieża Grzegorza XVI do chłopów polskich wzywającą ich do podjęcia zbrojnej walki o cele narodowe (niepodległość Polski) i społeczne (uwłaszczenie).

Planowane na jesień 1844 r. powstanie, którego głównym ośrodkiem miały być Kielce, zostało udaremnione wskutek aresztowania spiskowców. Ściegiennego skazano na karę śmierci, a władze kościelne pozbawiły go godności kapłańskiej. Wyrok śmierci zamieniono na zesłanie na Syberię (1846), gdzie pracował m.in. w kopalniach w okręgu nerczyńskim. Do kraju powrócił w 1871 r. Godność kapłańską odzyskał w 1883 r.

Fot. Biblioteka Narodowa

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

POWSTANIE STYCZNIOWE: ROK NADZIEI

Lata 1860–1863 to czas konspiracji, organizowania się środowisk politycznych, manifestowania uczuć patriotycznych. Jednym z symboli tamtego czasu jest śmierć Michała Landego – polskiego ucznia narodowości żydowskiej – ugodzonego kulą podczas manifestacji na placu Zamkowym 8 kwietnia 1861 r.

S. Witkiewicz, *Ranny powstaniec*, 1881, Muzeum Narodowe w Warszawie

Chcąc zdławić patriotyczne nastroje, Aleksander Wielopolski (naczelnik podporządkowanego Rosji rządu Królestwa Polskiego), ogłosił przymusowy pobór do wojska, tzw. brankę. Tym samym faktycznie przyspieszył wybuch powstania, który nastąpił w nocy z 22 na 23 stycznia 1863 r.

W obliczu powstania ujawniły się różne postawy: „czerwoni" dążyli do przeprowadzenia czynu zbrojnego oraz gruntownych reform społecznych (uwłaszczenie chłopów), „biali" – to obóz umiarkowany, stawiający na rozwój gospodarki, negocjacje, pokojowe manifestacje. Tuż po wybuchu powstania Rząd Narodowy wezwał do broni i wydał dekrety o uwłaszczeniu chłopów bez wykupu. Początkowo do powstania poszli tylko „czerwoni", jednak już w marcu 1863 r. do powstańczego rządu weszli przedstawiciele lewego skrzydła „białych".

Powstańcy styczniowi, w przeciwieństwie do listopadowych, nie dysponowali regularną armią. Działania zbrojne miały charakter niedużych bitew i potyczek pomiędzy partyzantami a wojskami rosyjskimi.

Walka z zaborcą rosyjskim była nierówna. Rosjanie ściągali nowe oddziały wojskowe i nasilali terror.

Powstańcy styczniowi uzbrojeni w kosy, fot. Biblioteka Narodowa

Romuald Traugutt, dyktator powstania od października 1863 r., pomimo wielkiego wysiłku, nie zdołał odwrócić losów tej walki. Aresztowany w kwietniu 1864 r., zginął wraz z współpracownikami 5 sierpnia na stokach Cytadeli Warszawskiej. Powstanie wygasało. Najdłużej utrzymał się oddział ks. Stanisława Brzóski na Podlasiu, który walczył do końca 1864 r.

W powstaniu styczniowym życie straciło ponad 6 tys. ludzi, ponad 20 tys. zostało wywiezionych w głąb Rosji. Tysiące polskich majątków ziemskich uległo konfiskacie. Z kolei chłopi w Królestwie Polskim uzyskali uwłaszczenie na mocy dekretów carskich z marca 1864 r.

1860
manifestacja patriotyczna na pogrzebie generałowej Sowińskiej

1862
powstanie Centralnego Komitetu Narodowego „czerwonych"

14/15 I 1863
branka w Warszawie

22/23 I 1863
wybuch powstania styczniowego

GLORIA VICTIS – CHWAŁA ZWYCIĘŻONYM

M. Gierymski, *Patrol Powstańczy*, 1872–1873, Muzeum Narodowe w Warszawie

Literatura zareagowała na powstanie styczniowe z opóźnieniem. Malarskie ujęcia wydarzeń lat 1863–1864 to nie pola bitew, ale sceny przedstawiające małe grupy powstańców przemierzających las lub pola, postaci brodzące konno w śniegu czy opatrywane ciała rannych. W dziełach często panuje melancholijny nastrój, brak w nich triumfalizmu. To raczej „ciche bohaterstwo".

Najdojrzalsze literacko reminiscencje powstania znajdziemy w twórczości Elizy Orzeszkowej i Stefana Żeromskiego. Powstaniu styczniowemu nie towarzyszy już aktywność trzech wieszczów narodowych (w 1849 r. umarł Słowacki, w 1855 Mickiewicz, w 1859 Krasiński), zainteresowanie powstaniem wykazał natomiast Kamil Cyprian Norwid.

Żałobny strój kobiecy z 1861 r., na zdjęciu najprawdopodobniej Mira Lutówna, fot. Biblioteka Narodowa

Popowstańczej literaturze zawdzięczamy przede wszystkim zmodyfikowany obraz konspiratora-powstańca, nie jest to już natchniony kadet o cechach wieszcza, a partyzant w dwudziestowiecznym rozumieniu (powstańcy kryją się przede wszystkich po wsiach, miasteczkach, lasach, karczmach). Sztuka ukazuje także model idealnej towarzyszki powstańca, kobiety szlachetnej, oddanej, czekającej w dworze na jego powrót, obmywającej rany, pielęgnującej, modlącej się.

Wyjątkowo srogo z powstańcami obszedł się zaborca rosyjski, konfiskując ich majątki, a ich samych zsyłając na Sybir. W sposób oczywisty zmieniła się więc sytuacja społeczna. Bywało, że powstańcy chowani byli w zbiorowych mogiłach, które na długo staną się symbolem smutnego polskiego losu. Powstanie skończyło się klęską, ale kulturze na długo udzieliła się prawda ujęta w tytule zbioru opowiadań Elizy Orzeszkowej *Gloria victis* – że ofiara, nawet gdy nie przynosi natychmiastowego rezultatu, ma głęboki sens, a zwyciężonym należna jest chwała.

A. Grottger, *Pożegnanie powstańca*, 1866, Muzeum Narodowe w Krakowie

X 1863
objęcie dyktatury powstania przez Romualda Traugutta

2 III 1864
uwłaszczenie chłopów w Królestwie Polskim

5 VIII 1864
publiczna egzekucja Romualda Traugutta

V 1865
egzekucja ks. Stanisława Brzóski

DYKTATORZY POWSTANIA STYCZNIOWEGO

LUDWIK MIEROSŁAWSKI (1814–1878) – generał, pisarz i poeta, teoretyk wojskowości, działacz polityczny i niepodległościowy, członek Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, przywódca powstania w Wielkopolsce w 1848 r. Pierwszy dyktator powstania styczniowego.

MARIAN LANGIEWICZ (1827–1887) – oficer artylerii armii pruskiej. W 1860 r. brał udział w wyprawie Garibaldiego na Sycylię, gdzie odznaczył się męstwem i walecznością. Działał w organizacjach niepodległościowych we Włoszech. Związany z politycznym ugrupowaniem „białych". Przed wybuchem powstania sprowadzał do Polski broń z Niemiec i Belgii. 9 stycznia 1863 r. został mianowany przez Komitet Centralny pułkownikiem województwa sandomierskiego. W marcu 1863 r. powołano go na dyktatora powstania. 19 marca został aresztowany przez Austriaków i przez dwa lata więziony w twierdzy Josephstadt.

ROMUALD TRAUGUTT (1826–1864) – ostatni dyktator powstania styczniowego, utalentowany dowódca wojskowy, służył w armii rosyjskiej, brał udział w kampanii węgierskiej 1849 r. i wojnie krymskiej 1853–1856. W 1862 r. na własną prośbę wystąpił ze służby w armii carskiej. Po wybuchu powstania, od maja do lipca 1863 r. dowodził oddziałem w powiatach kobryńskim i pińskim. 17 października objął dowództwo w powstaniu, zamierzając przedłużyć walkę zbrojną do czasu nadejścia pomocy z zewnątrz, o którą zabiegał. Starał się też pozyskać chłopów i usprawnić działania partyzanckie, wprowadzając jednolitą organizację wojsk w skali ogólnokrajowej. 22 grudnia nakazał bezwzględne wykonywanie dekretu uwłaszczeniowego. Na początku 1864 r. polecił zwołać na wiosnę pospolite ruszenie chłopów. Od wiosny 1864 r. działania wojsk rosyjskich przeciwko powstańcom nasiliły się, rosła liczba aresztowanych członków władz powstańczych. Sam Traugutt został aresztowany w nocy z 10 na 11 kwietnia 1864 r. Został stracony 5 sierpnia 1864 r. na stokach Cytadeli Warszawskiej.

Fot. Biblioteka Narodowa

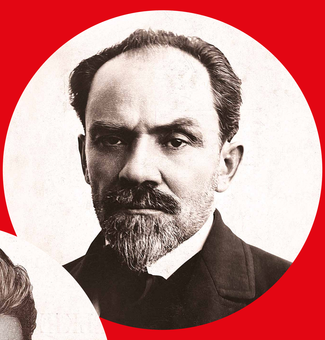

PISARZE POWSTANIA

ELIZA ORZESZKOWA (1841–1910) – pisarka epoki pozytywizmu, publicystka, działaczka społeczna. Propagatorka idei asymilacji polskich Żydów. Autorka powieści, m.in.: *Marta* (1873), *Dziurdziowie* (1885), *Nad Niemnem* (1888), *Cham* (1888), *Melancholicy* (1896), wielu opowiadań, w tym cyklu opowiadań popowstańczych *Gloria victis* (1910).

Debiutowała opowiadaniem *Obrazek z lat głodowych* (1866). Dwukrotna kandydatka do literackiej Nagrody Nobla (1905 i 1909). W majątku męża w Ludwinowie założyła wiejską szkółkę. W 1870 r. opublikowała odważny artykuł *Kilka słów o kobietach*.

Uczestniczka powstania styczniowego (w Ludwinowie gościła przez dwa tygodnie chorego Traugutta). Po powstaniu majątek rodziny skonfiskowano, a mąż pisarki w 1865 r. został zesłany na Sybir. Orzeszkowa powróciła do rodzinnej Milkowszczyzny. Od 1896 r. do końca życia mieszkała w Grodnie.

STEFAN ŻEROMSKI, pseud. Maurycy Zych, Józef Katerla, Stefan Iksmoreż (1864–1925) – pisarz, działacz społeczny, autor m.in. powieści: *Syzyfowe prace* (1897), *Ludzie bezdomni* (1900), *Popioły* (1902), *Wierna rzeka* (1912), *Przedwiośnie* (1924). Młodość przeżył w biedzie, chorował na gruźlicę, utrzymywał się z korepetycji. W kieleckim gimnazjum spotkał wybitnego nauczyciela, historyka literatury, publicystę, krytyka, zwolennika pozytywizmu Antoniego G. Bema, którego uwiecznił w *Syzyfowych pracach* jako profesora Sztettera.

Specjalizował się w problematyce społecznej, poruszał temat ubóstwa, wykluczenia, pracy, oświaty, zdrowia. Powstaniu styczniowemu Żeromski poświęcił nowelę *Rozdziobią nas kruki, wrony* (1895), ukazując dramat zrywu skazanego na niepowodzenie. Z kolei w *Wiernej rzece* w subtelny i pozbawiony patosu sposób ukazywał narodziny uczucia pomiędzy wycieńczonym i ukrywającym się powstańcem a młodą szlachcianką. Dla wielu współczesnych i potomnych Żeromski był niekwestionowanym autorytetem w sprawach literackich, publicznych i społecznych.

Fot. Biblioteka Narodowa

LEOPOLD KRONENBERG

(1812–1878)

Jeden z przywódców obozu „białych”, zwolennik unowocześnienia rolnictwa, oczynszowania chłopów, pracy organicznej. Twórca finansowego imperium, którego podstawą była dzierżawa monopolu tytoniowego w Królestwie Polskim.

Po wybuchu powstania styczniowego wspierał poczynania mające zapewnić przewagę „białych” we władzach powstańczych. Udzielał powstaniu finansowej pomocy. W obawie zarówno przed carską policją, jak i powstańczą lewicą w czerwcu 1863 r. wyjechał do Francji.

Powrócił po upadku powstania i zrezygnował z działalności politycznej. Rozwinął dotychczasową aktywność jako przemysłowiec i finansista. W 1870 r. założył w Warszawie Bank Handlowy, a w 1875 r. – Szkołę Handlową. Zainwestował m.in. w budowę Kolei Nadwiślańskiej, w przemysł górniczo-hutniczy i cukrowniczy.

Fot. Biblioteka Narodowa

STANISŁAW BRZÓSKA

(1832–1865)

Katolicki duchowny, konspirator, naczelny kapelan wojsk powstańczych w randze generała, nazywany „ostatnim powstańcem", stracony przez władze carskie. Pochodził z zubożałej rodziny szlacheckiej herbu Nowina. W 1858 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Wygłaszał płomienne, patriotyczne kazania, za co 27 listopada 1861 r. został aresztowany przez władze carskie i skazany na dwa lata więzienia w zamojskiej twierdzy. Zwolniony po trzech miesiącach, wrócił do pracy w parafii i przystąpił do budowy struktur konspiracji na terenie Podlasia i Lubelszczyzny. Werbował członków sprzysiężenia oraz organizował broń.

W nocy 23 stycznia 1863 r. Brzóska uczestniczył w ataku na garnizon rosyjski w Łukowie. Przyłączył się do wojsk powstańczych, walczył m.in. w bitwach pod Siemiatyczami, Woskrzenicami i Grzęzówką. Mianowany przez Rząd Narodowy naczelnym kapelanem wojsk powstańczych województwa podlaskiego.

Zorganizował, złożony głównie z chłopów, oddział powstańczy, który walczył na Podlasiu do jesieni 1864 r. W kwietniu 1865 r. Brzóska został ujęty przez Rosjan i skazany na karę śmierci przez powieszenie. Wyrok wykonano publicznie 23 maja 1865 r. Pośmiertnie został odznaczony Orderem Orła Białego (2008).

Fot. Biblioteka Narodowa

„NIE RZUCIM ZIEMI, SKĄD NASZ RÓD”

9

W ostatnich dekadach XIX w. antypolska polityka Prus i Rosji mocno się zaostrzyła. Jej celem było wynarodowienie Polaków i ostateczne zespolenie ziem polskich z organizmami państw zaborczych. Germanizacja i rusyfikacja miały różne oblicza, ale też wiele cech wspólnych.

W. Kossak, *Rugi pruskie*, 1909, Muzeum Okręgowe w Toruniu

W zaborze pruskim zmieniano nazwy miast polskich na niemieckie. Stopniowo, lecz konsekwentnie usuwano język polski ze szkół. Organizacja zwana „Hakatą” zajmowała się m.in. rozbudową kulturalnych instytucji niemieckich kosztem polskich i szerzeniem niemieckiego nacjonalizmu. Powstała w 1886 r. w Komisja Kolonizacyjna nadzorowała wykup i przejmowanie polskich gruntów przez niemieckich osadników.

Szczególnie trudna sytuacja panowała po powstaniu styczniowym w zaborze rosyjskim, gdzie język polski został ostatecznie usunięty z administracji, szkolnictwa i życia publicznego. Likwidacji uległo nawet polskie szkolnictwo parafialne. W obu zaborach prześladowania dotknęły również Kościół katolicki.

Walkę o zachowanie tożsamości narodowej Polacy podjęli na wielu płaszczyznach. W zaborze rosyjskim działały tajne kółka samokształceniowe uczniowskie i studenckie, a także nielegalne organizacje polityczne i wydawnictwa. W zaborze pruskim Polacy przystąpili do kontrofensywy w walce o ziemię i zdołali wykupić od Niemców więcej gruntów niż Komisja Kolonizacyjna przejęła od Polaków. Symbolem oporu stał się Michał Drzymała, który zamieszkał w wozie cyrkowym, obchodząc w ten sposób zakaz wznoszenia domów na nowo zakupionej ziemi. Do historii przeszedł rozpoczęty w 1901 r. we Wrześni strajk polskich dzieci, dotkniętych represjami za sprzeciw wobec wprowadzeniu nauczania religii w języku niemieckim. Ponadto w państwie pruskim działało Towarzystwo Czytelni Ludowych, które szerzyło oświatę wśród polskiej ludności, zakładało biblioteki i czytelnie oraz organizowało odczyty.

Mniej restrykcyjną politykę wobec Polaków prowadziły władze w zaborze austriackim. W ramach autonomii przyznawanej Galicji stopniowo w latach 1860–1873, utworzony został m.in. Sejm Krajowy z siedzibą we Lwowie. W administracji, policji i sądownictwie od końca lat sześćdziesiątych obowiązywał język polski. Polskie było również szkolnictwo, w tym dwa stojące na wysokim poziomie uniwersytety: w Krakowie i we Lwowie, a także najważniejsza na ziemiach polskich instytucja naukowa: krakowska Akademia Umiejętności.

Wóz Drzymały na rynku w Grodzisku, fot. NAC

1867
założenie we Lwowie Związku Polskich Towarzystw Gimnastycznych „Sokół"

1870
utworzenie Muzeum Narodowego Polskiego w Rapperswilu

1871
powstanie Cesarstwa Niemieckiego

1872–1878
okres intensywnego kulturkampfu

1874
uwięzienie prymasa Mieczysława Ledóchowskiego

POLSKIE SŁOWO

Biblioteka Ordynacji Krasińskich, widok z 1930 r., fot. Biblioteka Narodowa.
Istniejąca od 1844 do 1944 r. biblioteka na przełomie wieków gromadziła
m.in. pamiątki po Zygmuncie Krasińskim, słynne archiwum Małachowskich
(z księgozbiorem do XVIII w.), archiwum Wojska Polskiego Królestwa Kongresowego
(1814–1831) i kolekcje po Felicjanie Faleńskim

Ocalić polską mowę to przede wszystkim kształcić w języku polskim. By móc kształcić – trzeba organizować i utrzymywać szkolnictwo, także uniwersyteckie. Los polskich gimnazjów i uczelni zależny był od kapryśnej woli zaborców, ale polski uczeń i student okazał się wyjątkowo niepokorny.

Zamykanie uczelni i szkół albo ograniczanie ich funkcjonowania, wpisane zresztą w szerszy kontekst polityki germanizacyjnej i rusyfikacyjnej, skutkowało przenoszeniem edukacji do sfery prywatnej czy wręcz domowej. Wielu Polaków skazanych było na pobieranie nauki poza granicami kraju. Wszystko to stawiało zarówno przed emigracją, jak i krajową inteligencją fundamentalne zadanie: ocalić polskie zbiory książkowe i możliwie najpełniej je upublicznić.

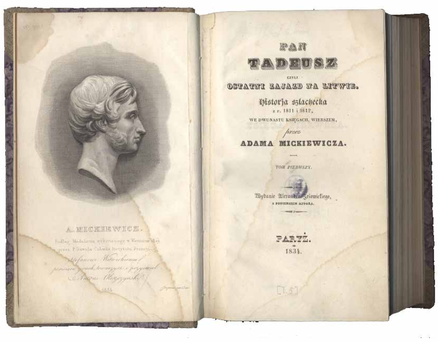
PAN
TADEUSZ
CZYLI
OSTATNIE ZAJAZD NA LITWIE.
Historja szlachecka
z r. 1811 i 1812,
WE DWUNASTU KSIĘGACH, WIERSZEM,
przez
ADAMA MICKIEWICZA.
PARYŻ.
1834.

Pan Tadeusz, wydanie z 1834 r., fot. Biblioteka Narodowa.
Autor epopei nie tylko krzewił piękną polszczyznę, ale póki pracował
jako nauczyciel w gimnazjum wileńskim, dbał o zakup nowych
pozycji książkowych, zarówno polskich, jak i zagranicznych.
On także jest autorem jednego z najbardziej elektryzujących
opinię publiczną w kraju i zagranicą apeli o zaprzestanie rabunku
polskich zbiorów bibliotecznych i muzealnych (np. szczególnie dramatyczny
los spotkał Bibliotekę Załuskich, której znaczą część wywieziono
po insurekcji kościuszkowskiej do Petersburga, gdzie od 1814 r.
stała się zrębem Carskiej Biblioteki Publicznej)

Polska kultura sprostała temu zadaniu. „Gen wolności" przejawił się i w tym aspekcie. Wolny Polak – to Polak miłujący polską literaturę. Zauważyć przy tym należy, iż ocalenie tak pokaźnego księgozbioru w warunkach utraty państwowości było prawdziwym ewenementem. O polskie książki dbali księgarze, guwernerzy, duchowni i polskie ziemiaństwo. W wielu polskich domach do dziś przechowywane są cenne egzemplarze książkowe pochodzące częstokroć z XIX w.

Warto wspomnieć o roli wielkich polskich rodów w ocaleniu spuścizny książkowej: Działyńscy ufundowali bibliotekę w Kórniku (1826), Ossolińscy we Lwowie (1827), Raczyńscy w Poznaniu (1829), Krasińscy w Warszawie (1844). Dla przykładu stan rękopisów w Ossolineum, stanowiącym także muzeum i wydawnictwo, wynosił w roku 1851 1110 woluminów. Równie intensywnie przebiegał proces gromadzenia i zabezpieczenia zbiorów na emigracji. Tu na wzmiankę zasługują: Biblioteka Polska w Paryżu (1838) i Muzeum Narodowe Polskie w Rapperswilu (1870). Wokół obu tych placówek koncentrowało się polskie życie kulturalne, społeczne i polityczne.

1878
Jan Matejko maluje *Bitwę pod Grunwaldem*

1885-1890
rugi pruskie

1886
utworzenie Komisji Kolonizacyjnej

1887
publikacja *Nad Niemnem* Elizy Orzeszkowej

1887–1889
publikacja *Lalki* Bolesława Prusa

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

KAROL SIENKIEWICZ

(1793–1860)

Pseud. Karol z Kalinówki. Publicysta, poeta, historyk, tłumacz, działacz społeczny, wuj Henryka Sienkiewicza. Sekretarz księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Brał udział w porządkowaniu słynnych bibliotecznych zbiorów rodziny Czartoryskich w Puławach.

Do Francji emigrował wraz z Czartoryskim po upadku powstania listopadowego. Tłumacz m.in. Jeana Baptiste'a Racine'a, Victora Hugo, Waltera Scotta, George'a Gordona Byrona. Redaktor „Kroniki Emigracji Polskiej" (1836–1838), współorganizator Historycznego Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, jeden z twórców i kierownik Biblioteki Polskiej w Paryżu. Autor polskich słów pieśni *Warszawianka* Casimira François Delavigne'a. Związany z obozem politycznym Hotelu Lambert.

Fot. Biblioteka Narodowa

JAN MATEJKO

(1838–1893)

Malarz, pedagog, społecznik, historiozof. Student krakowskiej Szkoły Sztuk Pięknych, warsztat kształcił w prestiżowej Akademii Monachijskiej. Pod wpływem klęsk powstań narodowych Matejko porzucił malarstwo religijne i poświęcił się prawie wyłącznie malarstwu historycznemu.

W swoich pracach rozliczał się z najważniejszymi i dramatycznymi wydarzeniami z życia narodu, prezentując takie momenty dziejowe, w których skupiały się najważniejsze składowe procesu historycznego. Był autorem ponad trzystu obrazów olejnych oraz kilkuset rysunków i szkiców. Malował m.in. hołd pruski, bitwę pod Grunwaldem, Kopernika, Stańczyka, Rejtana, Piotra Skargę, Sobieskiego pod Wiedniem, poczet królów i książąt polskich. Najważniejszymi uczniami Matejki byli: Wyspiański, Tetmajer, Malczewski i Mehofer.

Fot. Biblioteka Narodowa

FRYDERYK CHOPIN

(1810–1849)

Najwybitniejszy kompozytor polski, słynny pianista, współtwórca europejskiego romantyzmu. Autor etiud, mazurków, polonezów, koncertów fortepianowych. Jeden z najwybitniejszych artystów swoich czasów. Jego życie symbolizowało los polskiego emigranta.

Od szóstego roku życia uczył się gry na fortepianie, komponować zaczął jako dziecko – Polonez *g-moll* został wydany, gdy miał zaledwie siedem lat. W wieku lat dwudziestu opuścił Polskę, do której nigdy już nie powrócił. Na stałe osiadł w Paryżu.

Silnie przeżył upadek powstania listopadowego, słynną Etiudę *c-moll* op. 10 nr 12, zwaną *Rewolucyjną*, wg tradycji napisał na wieść o upadku powstania. Z czasem porzucił karierę wirtuoza na rzecz komponowania.

Utrzymywał ożywione kontakty zarówno z paryskimi elitami, jak i przedstawicielami polskiej emigracji. Przyjaźnił się z Heinem, Hillerem, Lisztem, Bellinim, Berliozem, Norwidem, Czartoryskimi. W 1849 r. zmarł w Paryżu na gruźlicę. Pochowano go na cmentarzu Père-Lachaise. Do Warszawy wróciło serce Fryderyka Chopina, które spoczęło w kościele Świętego Krzyża przy Krakowskim Przedmieściu 3.

Fot. Biblioteka Narodowa

MICHAŁ DRZYMAŁA

(1857–1937)

Polski chłop z Wielkopolski, symbol oporu wobec germanizacji. W 1904 r. Drzymała nabył od niemieckiego kupca ziemię we wsi Podgradowice z zamiarem wybudowania domu. Nie uzyskawszy zezwolenia władz pruskich na budowę, kupił wóz cyrkowy, w którym przez pięć lat mieszkał na własnej ziemi. Władze, chcąc zmusić Drzymałę do usunięcia wozu, utrzymywały, że stojący w jednym miejscu przez 24 godziny wóz jest domem. W odpowiedzi Drzymała codziennie przesuwał wóz o niewielką odległość, dzięki czemu mógł twierdzić, że jest to pojazd mobilny, którego nie dotyczą zapisy prawa budowlanego.

Spór pomiędzy Drzymałą a władzami pruskimi trafił do sądu. W tym czasie Drzymała był nękany przez administrację pruską, która nasyłała na niego policję i kontrole. Gdy w końcu Drzymała został zmuszony do usunięcia wozu, zamieszał w lepiance. Ta jednak wkrótce też została zburzona. Ostatecznie sprzedał działkę i nabył nową, z domem do remontu, na który nie potrzebował już zgód urzędników. O sprawie Drzymały było głośno nie tylko w zaborze pruskim, ale również w Europie. On sam stał się symbolem oporu wobec zaborcy i germanizacji polskich chłopów.

Fot. Polski Słownik Biograficzny

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

„ŚMIAŁO PODNIEŚMY SZTANDAR NASZ W GÓRĘ!”

Na początku XX w., wskutek osłabienia Rosji zaangażowanej w wojnę z Japonią i nękanej poważnymi problemami wewnętrznymi, pojawiła się korzystna koniunktura dla wznowienia polskich dążeń niepodległościowych.

W. Skoczylas, *Demonstracja uliczna w 1905*, przed 1934, Muzeum Narodowe w Warszawie

Był to też czas tworzenia się na ziemiach polskich nowoczesnych organizacji politycznych. Stosunkowo szybko wykrystalizowały się dwa główne, rywalizujące programy: narodowodemokratyczny i socjalistyczny.

Powstała w 1893 r. Liga Narodowa stanowiła tajne ugrupowanie kierujące poczynaniami działających na terenie każdego z zaborów stronnictw narodowodemokratycznych (endecja). Celem Ligi była odbudowa niepodległego i zjednoczonego państwa polskiego, natomiast zadaniem stronnictw było elastyczne dostosowywanie działalności do realiów. Członkami Ligi byli głównie przedstawiciele inteligencji i ziemiaństwa. Jej wiodącymi ideologami byli Roman Dmowski, Jan Ludwik Popławski i Zygmunt Balicki.

Przeciwstawne programy powstawały wśród lewicy socjalistycznej, która początkowo koncentrowała się wyłącznie na kwestiach społecznych, pomijając narodowe. W 1892 r. powstała Polska Parta Socjalistyczna, prezentująca program robotniczy i niepodległościowy.

Kulminacją walki politycznej tamtego okresu była rewolucja 1905 r., która wybuchła w Petersburgu i w krótkim czasie przeniosła się na teren Królestwa Polskiego. Domagano się m.in. ośmiogodzinnego dnia pracy, podwyżki płac, praw obywatelskich, zniesienia cenzury, polonizacji szkolnictwa i urzędów. Kierowana przez Józefa Piłsudskiego frakcja „starych” w PPS organizowała zamachy na rosyjskich dygnitarzy, zmierzając do przekształcenia rewolucji w zbrojną walkę o niepodległość Polski.

Wyjątkowo krwawy i dramatyczny przebieg miały wystąpienia w Łodzi, gdzie rosyjskie wojsko zaatakowało pokojową manifestację, co doprowadziło do trzydniowych walk zbrojnych. Wzięło w nich udział ok. 100 tys. ludzi, wzniesiono ponad 100 barykad, zginęło ponad 200 osób, a ponad 800 zostało rannych.

Przyznać trzeba, że wydarzenia lat 1905–1907 przyniosły Królestwu Polskiemu rezultaty niewspółmiernie skromne wobec oczekiwań i poniesionych ofiar. Spowodowały jednak osłabienie cenzury, ograniczenie zakazu używania języka polskiego w życiu publicznym i ożywienie kulturalne.

S. Masłowski, *Wiosna 1905*, 1906, Muzeum Narodowe w Warszawie

1888
ukończenie *Trylogii* przez Henryka Sienkiewicza

1892
powstanie PPS

1893
utworzenie Ligi Narodowej w Warszawie

1894
Wojciech Kossak i Jan Styka kończą *Panoramę Racławicką*

1901
premiera *Wesela* Stanisława Wyspiańskiego

REWOLUCJA: SZTUKA PRZEŁOMU WIEKÓW

„Teatr mój widzę ogromny" – napisze w jednym z wierszy Stanisław Wyspiański, oddając ducha przełomu XIX i XX w., nad którym unosi się już zapach rewolucyjnych przemian.

J. Malczewski, *Ojczyzna*, 1903, Muzeum Narodowe we Wrocławiu

Nie tylko społeczno-politycznych, ale również artystycznych. Zorientowani w nowoczesnych prądach twórcy Młodej Polski poprowadzą polską kulturę ku Niepodległej. Przełom wieków to czas wielkiej inwencji artystycznej w obszarze literatury (Kasprowicz, Tetmajerowie, Żeromski, Berent, Reymont, Sienkiewicz), muzyki (Karłowicz, Paderewski), malarstwa (Boznańska, Fałat, Wyczółkowski, Mehoffer, Kossak).

Miejscem szczególnej wymiany myśli i prądów stanie się Galicja, gdzie zaborca austriacki stosunkowo liberalnie obchodzi się z polską ludnością. XIX-wieczny Kraków przypominał Paryż. Przy kawiarnianych stolikach, w pracowniach malarskich, w kabaretach, toczyły są dysputy, wymieniane były poglądy, wykuwał się model polskiej bohemy i inteligencji. To właśnie w Krakowie publiczność obejrzała na scenie po raz pierwszy dzieła polskich wieszczów narodowych: *Kordiana* (1899), *Dziady* (1901), *Nie-Boską komedię* (1902).

Ze wszystkich młodopolskich twórców na szczególną uwagę zasługują: Jacek Malczewski i Stanisław Wyspiański. Wizjonerzy, postacie emblematyczne, dzięki którym „gen wolności" śmiało można utożsamić z artystą jako „wolnym duchem" i sztuką jako przestrzenią pokonywania barier i zrzucania pęt.

Nowoczesny artysta snuł refleksję o samej sztuce, jej misji, nie odcinał się jednak od powinności wobec narodu, zarówno w czasach niewoli, jak i – w tworzonej póki co jeszcze tylko w myślach – niepodległości. Chciał z jednej strony autonomii sztuki, walczył o jej rangę, z drugiej – wciąż był przede wszystkim artystą narodowym, nieodcinającym się teatralnym gestem od przeszłości, a szukającym pomostu między tym, co tradycyjne a nowoczesne. Wymowny staje się tytuł tryptyku Malczewskiego z 1903 r. – *Prawo. Ojczyzna. Sztuka*.

Wyspiański i Malczewski ucieleśniali marzenia Mickiewicza i Słowackiego o sztuce narodowej. Ich dzieła stały się „traktatami" przepełnionymi zarówno narodowymi symbolami, jak i nawiązaniami do współczesności. Po Grottgerze i Styce właśnie Malczewski, mawiający do swoich uczniów: „Malujcie tak, by Polska zmartwychwstała", powróci do malarskiego ujęcia Polonii.

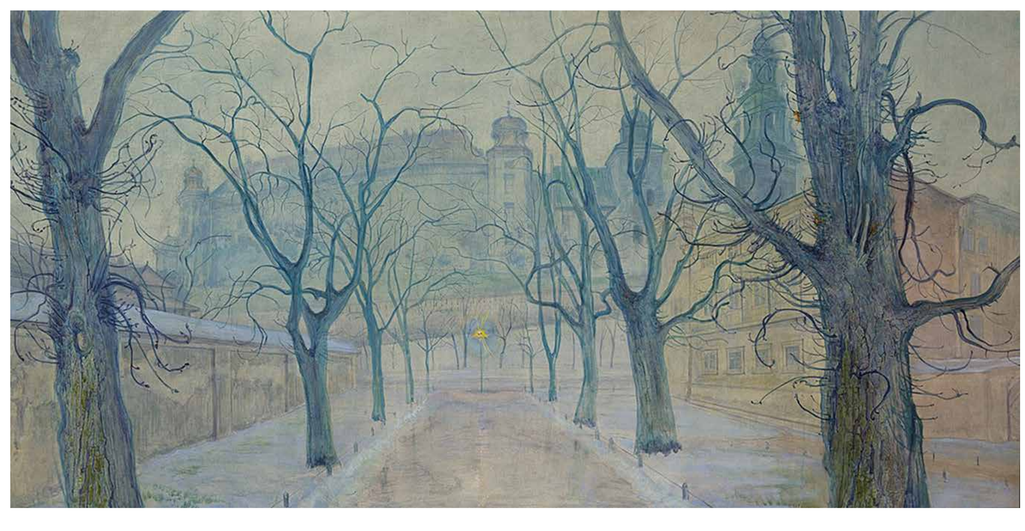

S. Wyspiański, *Planty o świcie*, 1894, Muzeum Narodowe w Krakowie

1903
powstanie PSL

1905
wybuch rewolucji

1906
oficjalne dopuszczenie języka polskiego w szkołach Królestwa Polskiego

1911
Nagroda Nobla w dziedzinie chemii dla Marii Skłodowskiej-Curie

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

HENRYK SIENKIEWICZ

(1846–1916)

Pisarz, publicysta, działacz społeczny, autor m.in. *Trylogii* (1884–1888), *Rodziny Połanieckich* (1894), *Quo vadis* (1896), *Krzyżaków* (1900), *W pustyni i puszczy* (1912). Zadebiutował w 1872 r. powieścią *Na marne*. Od 1873 r. współpracował z „Gazetą Polską", w której był autorem stałego felietonu „Bez tytułu", a później poczytnego cyklu „Chwila obecna".

Laureat Nagrody Nobla w dziedzinie literatury (1905). W latach 1876–1878 przebywał w Stanach Zjednoczonych, w 1880 r. odbył podróż do Hiszpanii, w 1891 zaś do Afryki. Współzałożyciel Towarzystwa Polskiej Macierzy Szkolnej – organizacji prowadzącej na terenie Królestwa Polskiego prywatne szkoły średnie, ochronki, seminaria nauczycielskie z wykładowym językiem polskim.

Jako prezes utworzonego w Vevey (Szwajcaria) w 1915 r. Komitetu Generalnego Pomocy Ofiarom Wojny w Polsce apelował do całego świata o pomoc finansową dla Polaków. Nie doczekał wolnej Polski. Najwybitniejszy polski powieściopisarz historyczny, autor najpoczytniejszych dzieł, silnie oddziałujących na świadomość społeczną.

Fot. Biblioteka Narodowa

HELENA MODRZEJEWSKA

(1840–1909)

Aktorka, „królowa polskich scen", znakomita w repertuarze romantycznym (przede wszystkim w dramatach Słowackiego). Debiutowała w 1861 r. w amatorskim zespole teatralnym w Bochni. W Polsce występowała na scenach Lwowa, Krakowa, Warszawy.

W 1876 r. wyemigrowała do Stanów Zjednoczonych, gdzie z powodzeniem kontynuowała karierę aktorską. W 1883 r. przyjęła amerykańskie obywatelstwo. Trzy razy odbyła tournée po Wielkiej Brytanii, występowała w Londynie, Pradze, wiele razy przyjeżdżała do kraju, głównie do Krakowa i Lwowa.

Po wygłoszeniu w 1893 r. w Chicago odczytu, w którym przedstawiła sytuację kobiet pod zaborem pruskim i rosyjskim, władze carskie zakazały jej wjazdu na teren Królestwa Polskiego. 2 maja 1905 r. dała w Nowym Jorku jubileuszowe przedstawienie. Prowadziła otwarty salon, wokół którego organizowała życie społeczne, kulturalne i polityczne.

Fot. Biblioteka Narodowa

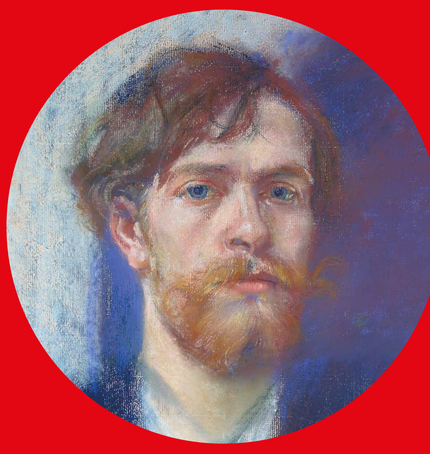

STANISŁAW WYSPIAŃSKI

(1869–1907)

Malarz, poeta, dramatopisarz, inscenizator, autor witraży, teoretyk sztuki, wizjoner teatru. Autor, m.in.: *Warszawianki* (1898), *Wesela* (1901), *Wyzwolenia* (1903), *Nocy listopadowej* (1904), *Akropolis* (1904). Przenosił na grunt polski zdobycze tzw. wielkiej reformy teatralnej.

W 1890 r. odbył podróż przez Austrię, Włochy, Szwajcarię i Francję. Do Polski powrócił szlakiem najsłynniejszych katedr gotyckich: Chartres, Rouen, Amiens, Laon, Reims, Strasburg, dalej szlakiem katedr romańskich do Norymbergii. W miastach niemieckich oglądał w teatrach przedstawienia Goethego, Webera, Wagnera i Shakespeare'a. Zafascynowany romantyzmem, gotykiem, i rodzącymi się kierunkami modernistycznymi, zwłaszcza symbolizmem.

Autor premierowej inscenizacji *Dziadów* Adama Mickiewicza w Teatrze Miejskim w Krakowie. Od 1906 r. profesor w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych. Autor słynnych witraży w kościele Ojców Franciszkanów w Krakowie. Namalował obraz *Macierzyństwo* i cykl widoków na kopiec Kościuszki.

Fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

WINCENTY WITOS

(1874–1945)

Rolnik, chłopski polityk i mąż stanu, wybitny parlamentarzysta, przywódca ludowy, od 1895 r. związany ze Stronnictwem Ludowym w Galicji. Początkowo wspierał ideę Legionów Polskich, widząc w Austro-Węgrzech gwaranta powstania polskiej państwowości. Od 1915 r. zaczął popierać ideę endecji zbliżenia z państwami zachodnimi.

Jesienią 1918 r. stanął na czele Polskiej Komisji Likwidacyjnej w Krakowie, przejmującej władzę w zachodniej części zaboru austriackiego. W czasie wojny polsko-bolszewickiej był premierem oraz członkiem Rady Obrony Państwa.

W latach 1919–1933 poseł na sejm, wieloletni przewodniczący klubu parlamentarnego PSL „Piast". Jako przewodniczący Sejmowej Komisji Rolnej znacznie przyczynił się do przyjęcia przez sejm uchwały o reformie rolnej (1919) i ustawy o jej wykonaniu (1920).

Fot. Narodowe Archiwum Cyfrowe

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

„LEGIONY TO ŻOŁNIERSKA NUTA”

J. Hulewicz, *Szarża*, 1932–1939, Muzeum Narodowe w Warszawie

28 lipca 1914 r. wybuchła Wielka Wojna – przyćmiewając skalą wszystkie dotychczasowe konflikty zbrojne w Europie. Zaborcy stanęli w niej przeciwko sobie (Cesarstwo Niemieckie oraz Austro-Węgry przeciwko Rosji), a front wschodni przebiegał przez ziemie polskie. Stworzyło to dziejową szansę dla Polaków na odzyskanie własnego państwa.

Już 6 sierpnia 1914 r., z inicjatywy Józefa Piłsudskiego, w kierunku ziem zaboru rosyjskiego wyruszyła pierwsza kompania kadrowa, której celem było wzniecenie antyrosyjskiego powstania. Pomimo niepowodzenia planu kompania stała się zalążkiem Legionów Polskich. Żołnierze Legionów w walkach z armią rosyjską wykazali się bitnością i męstwem, walcząc m.in. pod Łowczówkiem, Kostiuchówką czy szarżując pod Rokitną.

Józef Piłsudski, dowódca I Brygady Legionów, postrzegał Austro-Węgry i Niemcy wyłącznie jako chwilowych sojuszników, potrzebnych w walce przeciwko Rosji. Kiedy ci sojusznicy zanegowali sens istnienia niepodległego państwa polskiego, doszło do tzw. kryzysu przysięgowego. Część legionistów odmówiła złożenia przysięgi na wierne braterstwo broni z Niemcami i Austro-Węgrami, co w konsekwencji doprowadziło do uwięzienia Piłsudskiego w Magdeburgu.

Polskie formacje wojskowe powstawały także w Rosji. Dowództwo nad I Korpusem Polskim objął gen. Józef Dowbor-Muśnicki. W lutym 1918 r. II Korpus Polski został zasilony przez oddziały polskie pod dowództwem Józefa Hallera, który wraz z żołnierzami II Brygady Legionów wypowiedział posłuszeństwo dowództwu austriackiemu i przebił się do polskich jednostek w Rosji. W maju 1918 r. obie jednostki zostały rozbite i rozbrojone.

Józef Haller uniknął niewoli, dotarł do Francji, gdzie w październiku 1918 r. stanął na czele Armii Polskiej we Francji, zwanej też Błękitną Armią. Była to polska ochotnicza formacja wojskowa powołana w 1917 r. dekretem prezydenta Francji. Zwierzchnictwo nad nią objął Komitet Narodowy Polski z siedzibą w Paryżu, kierowany przez Romana Dmowskiego. W ostatnich miesiącach wojny armia ta walczyła po stronie ententy, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości stanowiła najlepiej wyposażoną formację Wojska Polskiego.

1908
założenie przez Kazimierza Sosnkowskiego i Józefa Piłsudskiego Związku Walki Czynnej

1910
powstanie polskiej organizacji paramilitarnej „Strzelec”

1914
wybuch I wojny światowej

1915
udział II Brygady Legionów w walkach na froncie wschodnim, bitwa pod Rokitną

MALOWANE LEGIONY

W polskiej literaturze brakuje korpusu tekstów opisujących dramatyczne losy cywilów i żołnierzy w latach 1914–1918. Wyjątek stanowi twórczość powieściowa Andrzeja Struga, w tym zwłaszcza *Mogiła nieznanego żołnierza* (1922). Czas wojny to dla Polaków czas wyrzeczeń, próby, niepewności, ale i wielkiej nadziei.

Życie kulturalne biegło swoim torem, w teatrach wystawiane były nowe premiery (można było np. zobaczyć intrygującą Stanisławę Wysocką jako Hamleta, po Szekspira sięgnął też Tadeusz Pawlikowski; to właśnie w czasie wojny polska publiczność zobaczyła pierwszą kompletną wersję III części *Dziadów* Mickiewicza).

Tworzenie się polskiego wojska dało impuls do przemian kulturowych. Powstały liczne pieśni, wiersze okolicznościowe. 1 grudnia 1916 w warszawskim Teatrze Rozmaitości (późniejszym Narodowym) legioniści obejrzeli – co wymowne – *Noc listopadową* Stanisława Wyspiańskiego. Żywioł legionowy wykazywał też liczne związki ze sztukami plastycznymi. Ocenia się, że w Legionach służyło blisko dwustu artystów, w tym co najmniej trzydziestu z krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych. Wielu z nich to postaci pierwszoplanowe dla rodzącej się Niepodległej. W Legionach służyli z pobudek patriotycznych, wielu z nich miało swoją misję: dokumentować legionowy czyn i życie żołnierzy:

W samych Legionach byli artyści, którzy dokumentowali ich losy. Czyn legionowy wzbudzał zainteresowanie polskich elit, także artystycznych i one uwieczniały ich działania, a tuż po zakończeniu epopei wojennej wiadomo było, jak ważne były Legiony i poświęcone im zbiory, które bardzo szybko trafiły do muzeów. Już w 1920 r. Józef Piłsudski podjął taką decyzję.

Andrzej Szczerski, *Sztuka Legionów Polskich*, komentarz do wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie

S. Kaczor-Batowski, *Wejście strzelców Józefa Piłsudskiego do Kielc 12 sierpnia 1914*, 1935, Muzeum Narodowe w Kielcach

Warto tu wymienić choćby: Leona Wyczółkowskiego, Juliana Fałata, Ludwika Gottlieba, Kazimierza Sichulskiego, Stanisława Janowskiego, Kordiana Józefa Zamorskiego, Wojciecha Kossaka. Zofia Stryjeńska wykonała ilustracje do legionowych pieśni, wydane później w wersji pocztówkowej.

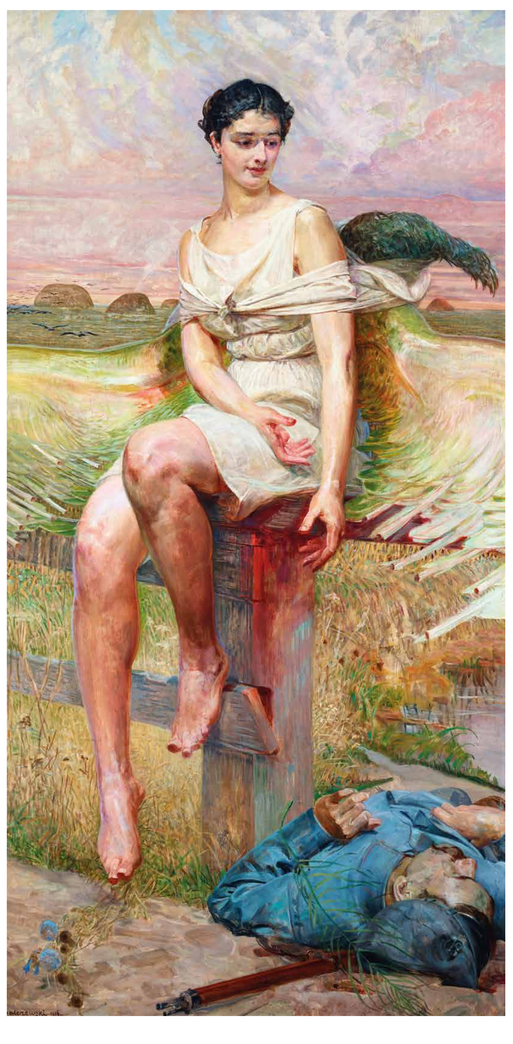

Znakomitym malarzem okazał się Edward Śmigły-Rydz, uczeń Leona Wyczółkowskiego, bliski współpracownik Piłsudskiego, późniejszy marszałek Polski. Nie było to zjawisko odosobnione, bo wielu późniejszych polskich generałów kończyło Akademię Sztuk Pięknych. Dodać należy, iż rektor krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych Jacek Malczewski jeszcze podczas działań zbrojnych zorganizował wystawę kilkuset obrazów i rzeźb zatytułowaną „Legiony Polskie".

4. J. Malczewski, *Nike Legionów*, 1916, Muzeum Narodowe w Krakowie

VI 1917
utworzenie Błękitnej Armii

VII 1917
kryzys przysięgowy

VIII 1917
założenie Komitetu Narodowego Polskiego z siedzibą w Paryżu

I 1918
ogłoszenie 14 punktów prezydenta Wilsona

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

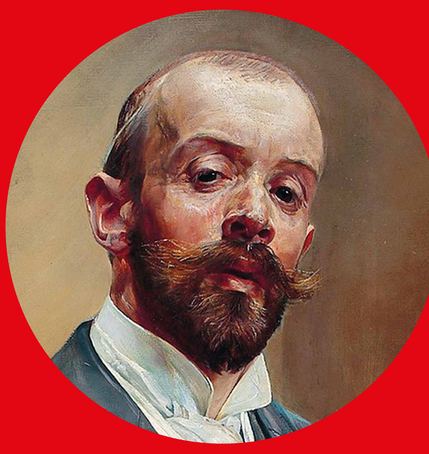

JACEK MALCZEWSKI

(1854–1929)

Malarz, rysownik, ojciec polskiego symbolizmu, twórca błyskotliwych, głębokich metafor przeznaczenia kultury, narodu, jednostek (np. motyw zatrutej studni, błędnego koła). Stanisław Witkiewicz tak opisywał artystę: „W twórczości Malczewskiego występują dwa wybitne pierwiastki życia ludzkiej duszy: głęboka poezja myśli i uczuć i potrzeba uplastycznienia jej za pomocą obrazowości. Jest on ilustratorem swoich niepisanych poematów".

Warsztat malarski kształcił w Krakowie i Paryżu. Mimo licznych zagranicznych podróży artystycznych, inspirację czerpał Malczewski z kultury polskiej, również folkloru. Na jego płótnach często pojawiają się motywy mitologiczne i biblijne. Autor wielu ujęć Polonii.

W latach 1912–1914 rektor Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Jeden z założycieli Towarzystwa Artystów Polskich „Sztuka". Aktualnie jeden z najbardziej rozpoznawanych na świecie artystów polskiego modernizmu.

Fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

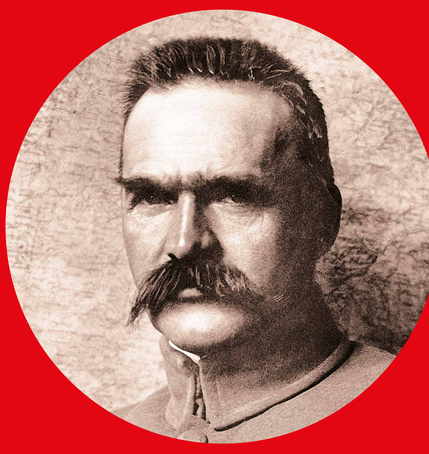

JÓZEF PIŁSUDSKI

(1867–1935)

Przywódca narodowy, polityk, mąż stanu, Marszałek Polski. Działacz Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), w rewolucji 1905 r. przywódca jej Organizacji Bojowej. Powołany przez niego tajny Związek Walki Czynnej wraz z organizacjami strzeleckimi stały się podstawą dla utworzonych w 1914 r. brygad Legionów Polskich. W 1914 r. Piłsudski powołał konspiracyjną Polską Organizację Wojskową (POW), która przygotowywała kadry dla przyszłej polskiej armii, prowadziła szkolenia wojskowe oraz działania wywiadowcze i dywersyjne.

W 1917 r. wraz z legionistami odmówił złożenia przysięgi na „wierne braterstwo broni z wojskami Niemiec i Austro-Węgier" (tzw. kryzys przysięgowy), co było powodem aresztowania go przez Niemców i osadzenia w twierdzy magdeburskiej.

10 listopada 1918 r. wrócił do Warszawy, a 11–14 listopada objął wojskową i polityczną władzę zwierzchnią w kraju. 16 listopada wysłał do światowych przywódców telegram notyfikujący powstanie państwa polskiego. 20 lutego 1919 r. Sejm odrodzonego państwa polskiego powierzył mu do dalszego sprawowania funkcję Naczelnika Państwa.

Dowodził polskimi siłami zbrojnymi w walkach o Małopolskę Wschodnią z Ukraińcami i wojnie polsko-bolszewickiej. W 1920 r. stał na czele Rady Obrony Państwa. Był jednym z głównych autorów zwycięstwa w bitwie warszawskiej (VIII 1920) i bitwie niemeńskiej (IX 1920).

Fot. Narodowe Archiwum Cyfrowe

ROMAN DMOWSKI

(1864–1939)

Przywódca narodowy, mąż stanu, dyplomata, pisarz polityczny. Współtwórca Narodowej Demokracji (endecja), przeciwnik ruchu rewolucyjnego, twórca sformułowanej w przededniu I wojny światowej tezy, że większym zagrożeniem dla Polski są Niemcy niż Rosja.

Powołał Komitet Narodowy Polski, uznany przez Francję, Wielką Brytanię, Stany Zjednoczone i Włochy za oficjalną reprezentację dyplomatyczną Polaków. Skutecznie zabiegał o podporządkowanie Komitetowi Armii Polskiej we Francji (powstała w 1917 r.).

Był polskim delegatem na konferencję pokojową w Paryżu, w czasie której aktywnie zabiegał o kształt polskiej granicy zachodniej; był też sygnatariuszem traktatu wersalskiego, kończącego obrady konferencji.

W czasie wojny polsko-bolszewickiej wchodził w skład Rady Obrony Państwa. W 1919 r. został posłem na Sejm Ustawodawczy, a z czasem liderem zorientowanej narodowo opozycji.

Fot. Biblioteka Kongresu

JÓZEF HALLER

(1873–1960)

Generał Wojska Polskiego, dowódca Armii Polskiej we Francji. Przed I wojną światową aktywnie angażował się społecznie, działał w harcerstwie oraz Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół". Przeszkolenie wojskowe przeszedł w armii austriackiej.

Po utworzeniu Legionów Polskich organizował tzw. Legion Wschodni, a od 1916 r. dowodził II Brygadą. Wypowiedział posłuszeństwo dowództwu austriackiemu i wraz z żołnierzami przebił się pod Rarańczą do polskich jednostek w Rosji. W maju 1918 r. polskie formacje zostały rozbite i rozbrojone. Haller uniknął niewoli i przez Rosję przedostał się do Francji.

W lipcu 1918 r. został członkiem Komitetu Narodowego Polskiego. 4 października 1918 r. powierzono mu dowództwo nad Armią Polską we Francji, wraz z którą w kwietniu 1919 r. wrócił do kraju. Brał udział w wojnie polsko-ukraińskiej na terenie Małopolski Wschodniej. Jako dowódcy Frontu Północnego powierzono mu także przejęcie przyznanego Polsce traktatem wersalskim Pomorza – w ten sposób dokonał w Pucku tzw. zaślubin Polski z morzem. Odegrał istotną rolę w czasie wojny polsko-bolszewickiej, stojąc na czele Armii Ochotniczej.

Fot. Narodowe Archiwum Cyfrowe

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

ODRADZANIE SIĘ POLSKI

12

11 listopada 1918 r. uznaje się za datę odzyskania przez Polskę niepodległości. Dzień wcześniej do Warszawy przybył Józef Piłsudski, zwolniony z twierdzy w Magdeburgu, a informacja o jego powrocie sprawiła, że na ulice wyszły pełne entuzjazmu tłumy.

S. Bagieński, *Rozbrajanie Niemców przed Główną Komendą na placu Saskim w Warszawie*, 1939, ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie

Polska po długotrwałych i wytężonych staraniach (zarówno militarnych, jak i dyplomatycznych) oraz w wyniku korzystnego układu sił w Europie (przegrana wojenna zaborców, przychylność państw ententy) wróciła na mapę Europy.

Piłsudski niemal od razu przejął władzę zwierzchnią nad wojskiem (przekazaną mu przez Radę Regencyjną), a wkrótce objął również przywództwo polityczne w kraju, zostając Naczelnikiem Państwa. Zaklęte koło historii dopełniło się – Naczelnikiem był przecież także Tadeusz Kościuszko.

Polska odradzała się dzielnicami: 18 października 1918 r. powstała Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego. 28 października 1918 r. powstała w Krakowie Polska Komisja Likwidacyjna, a w nocy z 6 na 7 listopada 1918 r. został utworzony w Lublinie Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej.

Przed nowym państwem stanęły liczne zadania: odbudowa po zniszczeniach wojennych, tworzenie nowych instytucji państwowych, scalenie systemów prawnych obowiązujących w trzech zaborach. 14 listopada 1918 r. Piłsudski powierzył obowiązki prezesa Rady Ministrów Ignacemu Daszyńskiemu, a po jego dymisji, 17 listopada 1918 r. premierem został Jędrzej Moraczewski. 26 stycznia 1919 r. odbyły się pierwsze wolne wybory do sejmu. Bez szybkiego porozumienia się różnych ośrodków władzy „cud niepodległości" nie byłby możliwy. Przed Polakami nastała trudna refleksja o kształcie ustrojowym nowego państwa oraz ciężka walka o jego granice.

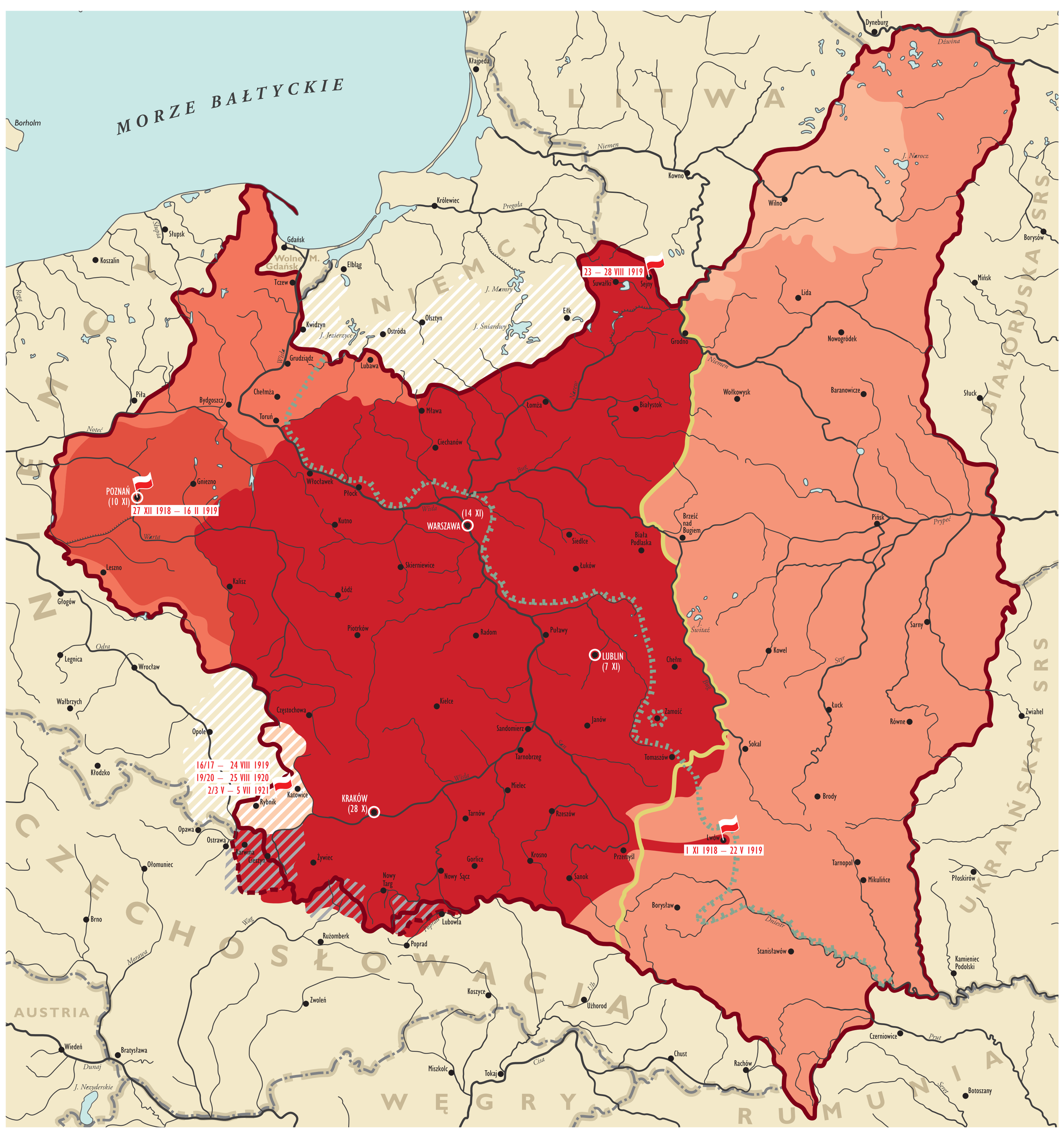

Kształtowanie granic Polski w latach 1918–1923

- tereny wyzwolone spod zaborów od 31 X do 22 XI 1918 r.
- część Wielkopolski wyzwolona do 16 II 1919 r. w wyniku powstania wielkopolskiego
- część Pomorza i Wielkopolski przyznane Polsce traktatem wersalskim (28 VI 1919 r.)
- ziemie wschodnie przyznane Polsce traktatem ryskim (18 III 1921 r.) po wojnie polsko-sowieckiej 1919–1921
- terytorium tzw. Litwy Środkowej inkorporowanej 18 IV 1922 r.
- część Górnego Śląska przyznana Polsce w wyniku III powstania śląskiego
- obszary, na których odbyły się plebiscyty
- granica polsko-czechosłowacka 1 stycznia 1919 r. *

* końcowy przebieg granicy polsko-czechosłowackiej ustalony został decyzją Rady Ambasadorów 28 VII 1920 r.

- obszary, na których postanowione plebiscyty nie odbyły się
- ostateczne granice Polski w 1923 r.
- LUBLIN (7 XI) ośrodki władzy polskiej w 1918 r. i daty dzienne ich powstania
- ogniska powstań oraz walk o niepodległość
- linia Curzona wg jego noty z 11 VII 1920 r.
- zachodni zasięg wojsk sowieckich latem 1920 r.

12 IX 1917
powstanie Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego w Warszawie

28 X 1918
powstanie Polskiej Komisji Likwidacyjnej Galicji i Śląska Cieszyńskiego w Krakowie

7 XI 1918
powstanie Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej w Lublinie

10 XI 1918
przyjazd Józefa Piłsudskiego do Warszawy

PRZEDWIOŚNIE

J. Fałat, *Przedwiośnie na Podtatrzu*, 1904, Muzeum Okręgowe w Bielsku-Białej

Duchową kondycję narodu po I wojnie światowej wyraża najpełniej tytuł powieści Stefana Żeromskiego *Przedwiośnie*. Pełno w niej niepewności, nadziei, ale i utopijnych wizji. Malarska Polonia Jacka Malczewskiego z 1918 r. to piękna kobieta o pełnych kształtach, zwycięska, na jej skronie wróciła korona. Znika z niej smutek i strapienie.

II Rzeczpospolita nie była państwem idealnym, była natomiast projektem wyczekiwanym i ambitnym. Z uwagi na charakter tego niecodziennego wydarzenia, odradzanie ram ustrojowych szło w parze z instytucjonalizacją kultury.

Zmiany w życiu naukowym i kulturze zachodzą z impetem, tuż po odzyskaniu niepodległości powstają: Uniwersytet Poznański, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Uniwersytet Wileński Stefana Batorego, Katolicki Uniwersytet Lubelski. Już 5 grudnia 1918 r. powstało Ministerstwo Kultury i Sztuki. Dzieckiem Niepodległej jest także Związek Artystów Scen Polskich (ZASP), zawodowa reprezentacja środowisk teatralnych. Powstanie ZASP-u jest o tyle ważne, że z uwagi na wydarzenia wojenne wielu polskich aktorów pozostawało poza granicami Polski. Administrację rządową i środowisko teatralne czekała także debata o kształcie instytucjonalnym polskich teatrów.

Mieczysław Sawan jako Cezary Baryka w pierwszej ekranizacji powieści S. Żeromskiego *Przedwiośnie*, reż. H. Szaro, 1928, fot. Filmoteka Narodowa

Z pierwszych inicjatyw środowisk teatralnych warto także wspomnieć zwołanie w Warszawie I Zjazdu Reżyserów Scen Polskich, założenie pisma teatralnego „Scena Polska", a także powołanie Polskiego Instytutu Teatrologicznego. W teatrze polskim z wolna nastało „nowe" – 21 grudnia 1918 r. „młodzież literacka" oprotestowała niezbyt jej zdaniem ambitną i niegodną sceny narodowej premierę teatralną, zarzucając dyrektorowi Arnoldowi Szyfmanowi zejście z „linii piękna i obowiązku".

W polskiej literaturze „pisarskie kolosy" z wolna przekazują pałeczkę nowemu pokoleniu nieprzeciętnie utalentowanych nowatorów: Julianowi Tuwimowi, Bolesławowi Leśmianowi, Zofii Nałkowskiej, Stanisławowi Ignacemu Witkiewiczowi i wielu innym.

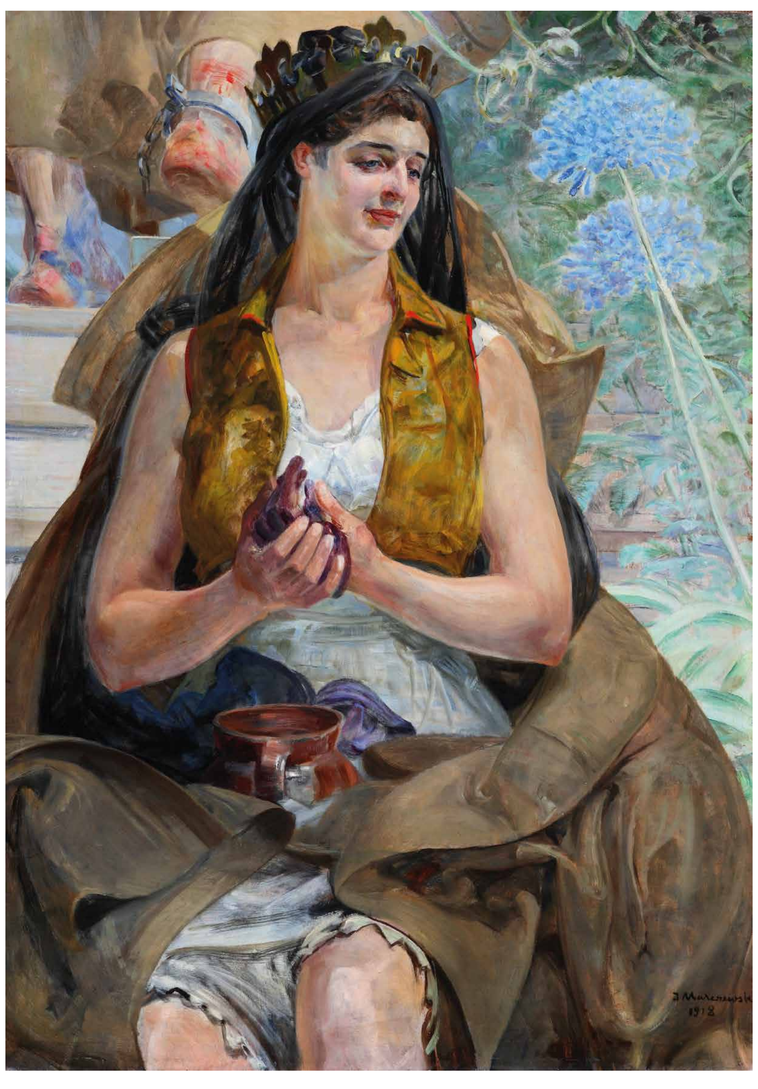

J. Malczewski, *Polonia*, 1918, Muzeum Narodowe w Kielcach

11 XI 1918
przekazanie przez Radę Regencyjną dowództwa nad wojskiem Józefowi Piłsudskiemu – odzyskanie niepodległości przez Polskę

14 XI 1918
przekazanie przez Radę Regencyjną Józefowi Piłsudskiemu władzy politycznej

16 XI 1918
telegram notyfikujący powstanie niepodległego państwa polskiego

5 XII 1918
powstanie Ministerstwa Kultury i Sztuki

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ

WOJCIECH KOSSAK

(1856–1942)

Malarz, syn Juliusza Kossaka, ojciec Jerzego Kossaka, Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej i Magdaleny Samozwaniec. Student malarstwa w Krakowie, Monachium, Paryżu. Służył w pułku ułanów, miłośnik batalistyki. W 1894 r. przystąpił wraz z Janem Styką do malowania *Panoramy Racławickiej*.

W latach 1895–1902 przebywał w Berlinie, gdzie malował m.in. panoramę rzeki Berezyny, epizody z 1831 r., portrety. W 1900 r. odbył podróż do Hiszpanii i Egiptu w celu zebrania materiałów do panoram *Somosierra* i *Bitwa pod piramidami*.

Inicjator powstałej w Krakowie w 1908 r. grupy malarskiej Zero, odwołującej się do wartości historycznych i patriotycznych. Profesor malarstwa batalistycznego w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie (1915–1918). Autor wielu portretów, w tym Józefa Piłsudskiego. Zmobilizowany do armii austriackiej po wybuchu I wojny światowej, od 1918 r. służył w armii polskiej.

Fot. Biblioteka Narodowa

ZOFIA NAŁKOWSKA

(1884–1954)

Pisarka, autorka dramatów, publicystka, działaczka społeczna. Autorka m.in. powieści: *Narcyza* (1910), *Hrabia Emil* (1920), *Romans Teresy Hennert* (1923), *Dom nad łąkami* (1925), *Granica* (1935), a także dramatu *Dom kobiet* (1930).

Debiutowała w wieku czternastu lat wierszem, który ukazał się w „Przeglądzie Tygodniowym" w 1898 r.. Publikowała w „Chimerze". Pierwszą powieść, *Lodowe pola*, stanowiącą część trylogii *Kobiety*, napisała w 1904 r. Początkowo tworzyła pod wyraźnym wpływem ducha Młodej Polski, by z czasem wypracować wyrazisty, oryginalny, nowoczesny styl pisarski.

Posłanka na Sejm Ustawodawczy, działaczka PEN-Clubu. Od 1933 r. członkini Polskiej Akademii Literatury. Efektem pracy dla Międzynarodowej Komisji do Badania Zbrodni Hitlerowskiej w Polsce są *Medaliony* (1945) – zbiór opowiadań dokumentujących II wojnę światową.

Fot. Biblioteka Narodowa

IGNACY JAN PADEREWSKI

(1860–1941)

Pianista, kompozytor, działacz społeczny, polityk, dyplomata. Uważany za jednego z najwybitniejszych artystów fortepianu swoich czasów. Koncertował na całym świecie, wielokrotnie przeznaczając gaże na sprawę polską. Przyjaciel najpotężniejszych osobistości ówczesnego świata sztuki i polityki.

W 1910 r. podczas odsłonięcia zamówionego przez siebie pomnika Grunwaldzkiego Paderewski wygłosił w Krakowie płomienne przemówienie o charakterze niepodległościowym, którego wysłuchało ok. 150 tys. ludzi. Od wybuchu I wojny światowej prowadził szeroko zakrojoną działalność dyplomatyczną na rzecz Polski i Polaków, wykorzystując swoją popularność na Zachodzie. Współzałożyciel szwajcarskiego Komitetu Generalnego Pomocy Ofiarom Wojny w Polsce.

Reprezentant pełnomocny Polski na konferencji pokojowej w Paryżu. W 1919 r. sprawował funkcje premiera i ministra spraw zagranicznych RP. Kawaler Orderu Orła Białego, francuskiego Krzyża Wielkiego Legii Honorowej, Rycerza Wielkiego Krzyża Orderu Imperium Brytyjskiego.

Fot. Narodowe Archiwum Cyfrowe

IGNACY DASZYŃSKI

(1866–1936)

Działacz socjalistyczny, polityk, współzałożyciel i przywódca partii socjalistycznej w zaborze austriackim. Utalentowany mówca, poseł do parlamentu austriackiego w latach 1897–1918. Zwalczał wszelkie nadużycia administracji w Galicji, korupcję wyborczą i wyzysk robotników. Powiązał postulaty ruchu robotniczego z ideą niepodległości Polski.

Poparł działalność polityczną i militarną Józefa Piłsudskiego w Galicji. W 1918 był współorganizatorem i członkiem Prezydium Polskiej Komisji Likwidacyjnej w Krakowie, w listopadzie został premierem i ministrem spraw zagranicznych powołanego w Lublinie Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej, którego program przewidywał przeprowadzenie w drodze parlamentarnej nacjonalizacji podstawowych gałęzi wytwórczości.

Poseł na sejm z ramienia Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1919–1935, wicepremier w Rządzie Obrony Narodowej, powołanym w 1920 r. w związku z inwazją bolszewicką. Marszałek sejmu w latach 1928–1930.

Fot. Narodowe Archiwum Cyfrowe

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ